

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

КОМЕНТАРІ

П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 97–109. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “Квітень 1924 року” та позначено, що доповідь зачитана на “прилюднім засіданню Історичної секції 11 травня 1924 р.”.

Автограф (синіми чорнилами із правками олівцем) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб.17217. — 44 арк.). Спочатку підпис був “Акад. М.Грушевський”, потім виправлено на “Акад. М.Грушевський”.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п'ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 171–186.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди піввікового ювілею виходу в світ першого тому праці: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова*. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV + 336 с.; Т. 2. Вып. 1: *Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком*. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI + 166 с.

с. 3 ...в грудневій книжці “Вестника Европы” за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу — йдеться про розлогу рецензію: *Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы: Журнал истории, политики, литературы*. — С.-Петербург, 1874. — Декабрь. — С. 573–629.

Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи “Запорозьку старину”... — йдеться про працю: *Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн.* — Ч. 1, кн. 1: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. 2: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

...весь той гурток молодих українських романтиків... — йдеться про літературно-фольклористичний гурток поетів-романтиків, заснований І.Срезневським разом із І.Розковшенком, О.Шпигоцьким та братами Ф. і О.Євєдькими у Харкові наприкінці 1820-х рр. Ці дослідники, як й інші представники українського романтизму, зокрема

М.Цертелев і М.Максимович, не розмежовували авторський, літературний твір від фольклорного, не дотримувались точності записів, редагували народно-пісенні зразки, контамінували їх з різними варіантами та авторськими творами, а також не розрізняли фальсифікати й підробки. Детальніше див.: Іваннікова Л. “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського: професійна поезія чи фальсифікація фольклору? (історіографія проблеми) // Матеріали до української етнології. — 2013. — Вип. 12. — С. 119–124.

Київська ж громада 1860-х рр. ... — Київська, або Стара громада — громадська культурно-просвітницька організація, що існувала в Києві у 1859–1876 рр. До її складу входили В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко, К.Михальчук, Т.Рильський, М.Старицький, П.Чубинський та інші представники української інтелігенції.

“Треба звести тексти і варіанти пісень... затримав в пам’яті протягом віків” (с. II) — наведена цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. II) перекладена з російської М.Грушевським.

...лист одного з молодих галицьких народовців з Станіслава... — далі М.Грушевський цитує лист М.Бучинського до М.Драгоманова від 15 серпня 1871 р., причому цитує досить довільно, вводячи до цитати як чистовий, так і чернетковий варіанти листа та не позначаючи пропущені слова й фрази. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 3–4, примітка 7 на с. 3.

с. 5 ...Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів... — у виданні “Исторические песни малорусского народа” прізвища цих збирачів українського фольклору зазначені як Сеницький, Штангеев, Стоянов, Шиманов відповідно (т. 1, с. II).

...Зайкевич... — виправлена помилка М.Грушевського (у друкованому варіанті було зазначено Гайкевич).

“Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю...” — тут Грушевський цитує (як завжди, із пропусками та власними поясненнями у тексті — в даному прикладі поясненням, що належить Грушевському, є фраза “простою зміною уряду”) працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 3.

Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3 — тут і далі М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881.

с. 5–6 “Хід роботи в виборі, об’єднанні і толкуванні пісень... заховані в пам’яті неписьменного сільського люду” — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. III–IV) перекладена з російської М.Грушевським.

с. 6 ...“наскільки пісні, заховані пам’яттю малоруського селянина... характер пісенної творчості малоруського народу” (с. XVI) — цитата з передмови до видання “Исторические песни малорусского народа” (т. 1, с. XVI) наведена із незначними пропусками тексту та перекладена з російської М.Грушевським.

...весільна танечна співанка про Чурила... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” твір під назвою “Журило” (т. 1, с. 54).

Cante-fable (також cante fable, chantefable) — з фр.: шантефаль — жанр середньовічної оповіді в прозі, що переривається ритмізованими віршами з важливою інформацією. Традиційно застосовується при означенні жанру давньофранцузької літератури.

...про Михайлика й Золоті ворота... — йдеться про вміщений у виданні “Исторические песни малорусского народа” запис під назвою “Легенда о Золотых воротах” (т. 1, с. 50–51).

с. 7 ...(редактори називають нові збірки Максимовича, Оп.Марковича, С.Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького) — М.Грушевський переказує подані упорядниками видання “Исторические песни малорусского народа” відомості про те, що у розпорядження видавців потрапила сила-силенна різних пісень з рукописів згаданих збирачів фольклору (т. 2, с. 1).

...уривки з віршів на смерть Сагайдачного, опубліковані свого часу Максимовичем... — у першому випуску 2-го тому “Исторических песен малорусского народа” на с. 127–133 у додатку “Современныя вирши о гетьмане Петре Каношевиче Сагайдачном” були передруковані три уривки з віршів із упорядкованого М.Максимовичем видання. Див.: Сказание о гетьмане Петре Сагайдачном // Киевлянин. — М., 1850. — Кн. 3. — С. 151, 172, 177–183.

...повний текст Петерб[урзької] публіч[ної] бібліотеки... видав Голубев... — М.Грушевський посилається на текст твору Касіяна Саковича “Вірші на жалосний погреб зацного рщера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозкого”, що був доповнений описом герба Запорозького війська, передмовою та зверненням “До чительника” і вийшов окремою книжкою 1622 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. Йдеться про примірник цього видання із зібрання Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (нині — Російська національна бібліотека), що опублікував С.Голубев. Див.: Голубев С.Т. История Киевской духовной академии. — Вып. 1: Период до-Могилянский. — К.: Университетская типография, 1886. — Приложение. — С. 17–40.

с. 8 ...як їх потім характеризував Драгоманов... — М.Грушевський посилається на працю: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань... — тут М.Грушевський помиляється. Про вимушений виїзд за кордон М.Драгоманов пише у тій самій праці: Драгоманов М. Про видання списків українських пісень про громадські справи в XVIII і XIX ст. // Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева, 1881. — С. 127.

...літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ — йдеться про так званий Емський указ, що був підписаний російським імператором Олександром II 18 травня 1876 р. Указ був спрямований на витіснення української мови з культурної сфери та вводив низку заборон, зокрема в Російській імперії заборонялось друкувати будь-які книги українською мовою, видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, а також без спеціального дозволу ввозити з-за кордону написані українською мовою книги.

...безхосенність... — західноукр.: безкорисність, невідгідність.

...се зложилось на дві книжки “Політичних пісень українського народу”... — йдеться про видання: Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М.Драгоманова. — Ч. 1, розділ 1. — Женева, 1883. — 136 с.; Ч. 1, розділ 2. — Женева, 1885. — 227 с.

с. 9 Приймаючи катедру історії українського народу у Всеукраїнській академії наук... — 31 грудня 1923 р. на засіданні Спільного зібрання ВУАН М.Грушевського було обрано дійсним академіком по кафедрі історії українського народу.

с. 10 Класична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми... — йдеться про збірник із зібраних Ф.Дж.Чайльдом у ХІХ столітті 305 англійських і шотландських балад та їх американських варіантів, що був опублікований у 10 томах у 1882–1898: *The English and Scottish Popular Ballads* /Ed. by Francis James Child. — Boston, New York, Houghton, Mifflin and Company, 1882–1898.

с. 11 ...про “елегії, quos dumas Russi vocant”... — з лат.: про “елегії, що їх руські називають думами”... — цитата із праці С.Сарницького “Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanoorum libri octo”, що її наводить М.Грушевський за виданням Я.Длугоша “Historiae Polonicae libri” (XII. Т. 2. — Lipsk, 1712. — S. 1198). Більш широко Сарницького він цитує у 6-му томі “Історії України-Руси” (К.-Львів, 1907. — С. 615), там же детально обговорює питання про українські думи (с. 614–616).

В передмові до першого видання пісень (“Малороссийские песни”, 1827), с. VI, Максимович пише... — М.Грушевський цитує з книги: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — С. VI–VII.

Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського... — див.: О народных песнях славян (из письма г-на Бродзинского к редактору варшавского журнала) // Вестник Европы. — 1826. — Т. 149. — № 13 (июль и август). — С. 52.

с. 12 ...Лукашевич вернувся був до вживання “думи” як терміна для кожної елегічної чи взагалі лірично-закрашеної української пісні... — див. упорядковане П.Я.Лукашевичем видання: Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца и К°, 1836. — 186 с.

“Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує передмову А.Метлинського до видання “Народные южнорусские песни”. Див.: Метлинский А. Предисловие // Народные южнорусские песни. — К.: Киевского университета типография, 1854.

Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші... лучше слог думы — М.Грушевський наводить скорочену цитату з видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. 1. — С. 127–128.

с. 13 “Мысли о народных малорусских думах”, первісно в “К[іївській] старині”, 1892, [кн.] I, с. 26–29 — праця П.Житецького “Мысли о народных малорусских думах” вийшла окремою книжкою у 1893 р. Див.: Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. — К.: Изд. ред. журнала “Киевская старина”: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — IV, 249 с. Їй передувала публікація у часопису “Киевская старина”, але під дещо іншою назвою. Див.: Житецкий П. О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум // Киевская старина. — 1892. — Кн. 1. — С. 23–60. М.Грушевський цитує журнальну статтю, подаючи цитату у власному перекладі.

Мелодії українських народних дум, [серія] I, с. XXXIII (1910) — М.Грушевський цитує передмову Ф.Колесси “Про музичну форму дум” до його праці, що вийшла як XIII том серії “Матеріали до української етнології” (видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Шевченка у Львові). Див.: Мелодії українських народних дум: серія 1 / Списав по фонографу і зредагував Філярет Колесса. — Львів: З друкарні НТШ, 1910. — LXXXVIII, 178, 20 с.

с. 14 Опублікування першого корпусу українських голосінь, довершене недавно працею галицьких дослідників... — похоронні голосіння (загалом 300 текстів, з них 139 текстів друкувалися вперше) за редакцією І.Свенціцького були опубліковані у т. XXXI “Етнографічного збірника”, що видавала Етнографічна комісія Наукового товариства ім.Шевченка. В цій же книзі побачив світ т. XXXII “Етнографічного збірника”, присвячений похоронним звичаям та обрядам. Див.: Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. Свенціцький І. Похоронні голосіння. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. — Львів: З друкарні НТШ, 1912. — С. 1–129.

Філарет Колесса свою новішу працю про походження дум... — йдеться про працю: Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). — Львів, 1921. — 145 с. (Спочатку

ця студія була надрукована у “Записках НТШ”, тт. СXXX–СXXXII. — Львів, 1920–1922).

“В думках бачимо лише вищу стадію... поетичними образами та глибоким ліризмом” — М.Грушевський цитує працю: *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосень). — Львів, 1921.

...передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського — йдеться про комплекс праць акад. Петербурзької АН О.М.Веселовського, присвячених розробці теоретичних питань історії літератури, зокрема історичній поетиці. Після смерті вченого у 1906 р. розпочалось видання зібрання його творів. Основні статті О.Веселовського з історичної поетики були оприлюднені у хронологічному порядку у двох томах серії “Поетика” цього зібрання. Див.: *Веселовский А.Н.* Собрание сочинений. Серия I. Поэтика. Т. I (1870–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 630 с.; Т. II. Вып. 1 (1897–1899). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1913. — 159 с.

...в звісній праці американського історика поетики Френсиса Гаміра (Gummere) про “Початки поезії” ... — йдеться про працю: *Gummere Francis Barton.* The Beginnings of Poetry. — New York: The Macmillan Company; London: Macmillan & Co., ltd., 1901. — 508 р.

...словесну будову думи — під час друку статті в “Україні” у 1924 р. було не помічено друкарської помилки: замість “думи” було набрано “душу”. Виправлено під час упорядкування даного тому.

с. 16 quasi-історичні — квазі-історичні, подібні до історичних (з лат.).

с. 17 ...стала звісною з запису Ломиковського... — йдеться про працю В.Ломиковського “Запись в 1803–1805 годах малорусских дум” (текст не зберігся).

“ne varietur” — з лат.: зміні не підлягає.

с. 18 ...як се він потім розповів в “Житті і слові” 1895 р.? — йдеться про згадку М.Драгоманова про запис В.Ломиковського у статті: *Драгоманов М.* З записів Ломиковського 1805 р., О.Бодяньського і кн. Цертелева // *Життє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору.* — Львів, 1895. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 265–268.

Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* У кінці статті зазначена дата написання: “1924, вересень”.

Машинопис із численними правками М.Грушевського олівцем та синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — № 17162. — 14 арк.). Рукою Грушевського внесено виправлення до назви: із “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання” на “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальні державні завдання”.

Передруковано: Народна творчість та етнографія. — К., 1996. — № 4 (Листопад—грудень). — С. 54–60.

Подається за першодруком.

с. 19 ...Укрголовнауки... — Укрголовнаука — скорочене означення Головного управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР.

с. 20 quasi-дослідниками — квазі-дослідниками, так званими дослідниками (зневажливо, з лат.).

с. 21 ...для Віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом — йдеться про Австрійський етнографічний музей (Österreichisches Museum für Volkskunde), що був заснований у 1895 рр. австрійським лінгвістом, фольклористом, етнографом та сходознавцем В.Хейном (Wilhelm Hein, 1861–1903) та австрійським етнографом, фольклористом, індологом М.Габерляндтом.

с. 22 ...все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр. — йдеться, зокрема, про розкопки палеолітичних стоянок у Києві (в тому числі Кирилівської стоянки) та пам'яток трипільської культури на Київщині, що у 1890-х рр. були проведені В.Хвойкою.

Вони описані в доповіді К.Грушевської: Початки заселення і культури Америки, в збірці “З примітивної культури”, 1924 — йдеться про студію К.Грушевської “Початки заселення і культури Америки”, що на с. 17–74 була опублікована у збірці: *Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М.Грушевського.* — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

с. 23 В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави — у 1911 р. (11 вересня — 10 жовтня) М.Грушевський разом із сім'єю та художником В.Г.Кричевським мандрував Італією, під час подорожі відвідав Всесвітню виставку у Римі.

с. 24–25 ...поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських — Богданова церква суботівська, чернігівський “Мазепин дім”... — йдеться про видатні архітектурні пам'ятки України — Софійський собор у Києві, Свято-Михайлівський Золотоверхий та Кирилівський монастирі, Києво-Печерську лавру, комплекс будівель Київського Братського Богоявленського монастиря на Подолі, де свого часу містились Київське Богоявленське братство та Києво-Могилянська академія; Спасо-Преображенський собор, П'ятницьку та Іллінську церкви у Чернігові; Успенський (Юріївський) собор у Каневі; Василівську церкву в Овручі; церкву св. Пантелеймона у Галичі; Золоті ворота у Києві; вежі у Столп'є та Белавіно біля Холму (сучасна Польща); вежу у Кам'янці (сучасна Білорусь); Луцьку та Кам'янець-Подільську фортеці; комплекс шедеврів львівської ренесансної та барочної архітектури, а також про Іллінську церкву у Суботіві, де був похований Богдан Хмельницький, і будинок полкової канцелярії у Чернігові, що відомий як “Мазепин дім”.

с. 26 ...показчики, виготовлені Вовком для Львівської етнографічної комісії... — йдеться про видання Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові: *Вовк Хв. Програма до збирання відомостей дотичних народньої побутової техніки (Arts of life) // Матеріали до українсько-руської етнології.* — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 1–22 (окрема пагінація); [Його ж, без підпису] Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок // Там само. — Додатки. — С. I–II.

...вказівки, дані ним в огляді укр[аїнського] побуту в II т. видання “Український народ в прошлом и настоящем”... — див.: *Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2.* — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455–647.

с. 28 ...працю Леві-Брюля по історії примітивного мишлення... — йдеться про працю: *Lévy-Bruhl Lucien. La mentalité primitive.* — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р.

с. 30 *...старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок[ійного] М.Дикарева про організації молодіж)...* — програма, складена М.Дикаревим, була надрукована по його смерті. Див.: Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечорниці, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 1—27. Програма складалася з 201 питання та ділилася на три складові частини: “Вулиця” (питання 1—73); “Вечорниці і досвітки” (питання 74—175); “Складки” (питання 176—201). У запитаннях передусім зверталась увага на пори року, з яких починалась чи то вулиця, чи то вечорниці, місця зібрань молоді (кутки, хата й ін.).

При науково-дослідних катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури... — науково-дослідні кафедри — як спеціальні установи для проведення науково-дослідної роботи — були створені в Українській СРР відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. Хоча кафедри існували як окремі наукові установи, вони завжди діяли при наукових інституціях, зокрема при Всеукраїнській академії наук, а також при вищих навчальних закладах (інститутах народної освіти (ІНО), політехнічних та сільськогосподарських інститутах тощо). На момент написання М.Грушевським статті (вересень 1924 р.) в Україні діяли такі інституції згаданого вченим профілю: Кафедра історії українського народу при Харківському ІНО під проводом акад. Д.Багалія, Науково-дослідна кафедра всесвітньої історії при Харківському ІНО під орудою акад. РАН В.Бузескула, Катеринославська науково-дослідна кафедра українознавства при Катеринославському ІНО під головуванням акад. Д.Яворницького, Науково-дослідна кафедра історії культури та мови при Ніжинському ІНО під керівництвом проф. В.Резанова, Науково-дослідна кафедра історії, сільського господарства та культури Поділля при Кам'янець-Подільському ІНО.

М.Грушевський після повернення з еміграції створив та очолив Науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН (організаційно оформлена у травні 1924 р.) у складі секцій соціально-економічної історії України та методології і соціологічного обґрунтування історії. Наполегливо реалізуючи викладений у статті задум, вже у жовтні 1924 р. він домігся організації у складі кафедри додаткової секції історії культури з підсекціями історії духовної культури та історії матеріальної культури. Із жовтня 1925 р. при секції культури кафедри почав діяти Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті й фольклорі України, а у 1928 р. Кабінет став основною окремого Відділу примітивної культури та народної творчості. В інших науково-дослідних кафедрах подібних установ організовано не було.

...перенесений на Україну і відповідно дотований Український соціологічний інститут... — Український соціологічний інститут (УСІ) як наукова соціологічна установа був створений М.Грушевським під час його еміграції у 1919 р. і діяв до початку 1924 р. Після повернення з еміграції М.Грушевський неодноразово порушував питання про перенесення УСІ до України, однак всі його пропозиції радянськими урядовцями були відхилені.

Детальніше про УСІ див.: *Ульяновський В.* Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7. — С. 109—114; *Троцинський В.* Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. — 1992. — № 1. — С. 98—109; *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. — 2000. — № 4. — С. 44—56; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. // Український історичний журнал. —

2002. — № 1. — С. 96–125; *Судин Д.Ю.* Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2012. — Вип. 6. — С. 37–50; *Судин Д.Ю.* Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — 2013. — Вип. 7. — С. 230–244.

Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 15 березня 1925 р., коли це число часопису було здано до друку. Згодом М.Грушевський виступив із одноименною доповіддю на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН спільно з Науково-дослідною кафедрою історії України при ВУАН та редакцією часопису “Україна” з нагоди 40-річчя з дня смерті М.Костомарова.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 148–170.

Подається за першодруком.

с. 32 19 квітня сього року скінчилося сорок літ з дня смерті Миколи Костомарова, що вмер 1885 року, 7 квітня тодішнього числення — Упорядником виправлена подвійна помилка М.Грушевського. Вчений написав, що М.І.Костомаров помер 20 травня (за юліанським календарем) і, відповідно, 7 травня за “тодішнім”, тобто григоріанським календарем.

...я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті... — йдеться про працю: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

...се стало зовсім ясно аж з хвилиною опублікування “Книги биття українського народу”... — списки праці М.Костомарова “Книги биття українського народу”, написаної у 1845–1846 рр., були вилучені під час слідства над кирило-мефодіївцями у 1847 р. і зберігались в архіві Третього відділення у Санкт-Петербурзі, пізніше — у рукописному відділі Російської академії наук. Після виявлення у 1917 р. упродовж кількох років текст був декілька разів опублікований: *Костомаров М.* Книги биття українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21; *Костомаров М.* Книги биття українського народу / Передм. М.Возняка. — Львів, Київ: З друкарні Ставропігійського інституту, 1921. — 24 с.; частково опубліковано у кн.: *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. Вип. 1: Період початкової акумуляції. — Харків: Держвидав України, 1924. — С. 354–355.

...з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857)... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована в часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...його “Задач украинофильства” (1882)... — йдеться про опубліковану у часопису “Вестник Европы” (1882. — № 2. — С. 886–900) рецензію М.Костомарова

“Задачи украинофильства. — Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881”, що була написана в стилі полемічної статті у зв’язку з появою в Києві українського альманаху “Луна”.

с. 33 ...його писання, як “Бунт Стеньки Разина”, “Начало единой державия”, “Личность Ивана Грозного”... — йдеться про праці М.Костомарова (вказані перші видання): Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. — 1858. — Т. 121. — Кн. 11. — С. 289–346; Кн. 12. — С. 531–586; Начало единой державия в древней Руси // Вестник Европы. — 1870. — Т. VI. — Кн. 11. — С. 5–54; Кн. 12. — С. 495–563; Личность царя Ивана Васильевича Грозного // Вестник Европы. — 1871. — Т. V. — Кн. 10. — С. 499–571.

...“Две русские народности”... — йдеться про статтю М.Костомарова: Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80.

с. 34 Два найдотепніші на світі народи — євреї і греки... — тут і далі М.Грушевський переказує близько до тексту та цитує “Книги битія українського народу”.

с. 37 Цитую в видання в “Голосі минулого”, 1918, кн. 1 — тут М.Грушевський помилився. Насправді йдеться про київський часопис “Наше минуле”. — 1918. — Кн. 1.

с. 39 Цитую в українськiм перекладі “Літературно-наукової бібліотеки” Львівської видавничої спілки (1902, ч. 33), місяцями децю справляючи його — йдеться про видання: Костомаров М. Письмо до видавця “Колокола” з передмовою М.Драгоманова. Переклав В.Гнатюк. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — Літературно-наукова бібліотека. — Ч. 33. — 40 с.

с. 41 В серії статей, друкованих в “Основі” 1861–1862 рр. (“Мысли о федеративном начале в древней Руси”, “Две русские народности”, “Черты народной южнорусской истории”)... — йдеться про статті М.Костомарова у першому в Російській імперії щомісячному українському літературно-мистецькому журналі, який виходив у Санкт-Петербурзі від січня 1861 р. до вересня 1862 р.: Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158; Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; Черты народной южнорусской истории // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 114–165; 1862. — Кн. 6. — Июнь. — С. 1–45.

с. 42 ...спомини Менчиця, що отсе друкуються... — у тій же книжці часопису “Україна”, де була опублікована ця стаття М.Грушевського, світ побачили й спогади В.Менчиця у викладі його близького приятеля лікаря Опанаса (Афанасія) Михалевича. Див.: Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. З споминів Вол. Менчиця / Подав А.Михалевич // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 66–68.

“Прояви зовнішнього життя, що дають суму відмін...” — тут і далі переклад праць М.Костомарова здійснений М.Грушевським. Окремі слова з оригіналу він наводить поруч свого перекладу у дужках та лапках. Так само у дужках М.Грушевський подекуди коротко своїми словами переказує зміст.

с. 44 ...інший Київ — Володимир; з усього видно гадку зробити з нього другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Там стала патрональна церква Богородиці Золотоверхої і Золоті ворота... — йдеться про місто Владімір (рос. — Владимир) на території Російської Федерації (інші назви — Владімір-на-Клязьмі, Владімір-Залеський) та пам’ятники давньоруської архітектури — Успенський собор і Золоті ворота.

с. 45 Две русские народности, с. 34–44, вид. 1903 — тут і далі М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 31–65.

Мисли о федер[ативном] начале [в древней Руси], с. 30 — М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 3–30.

Черты нар[одной] южнорусской истории, с. 117 — М.Грушевський посилається на публікацію цієї праці у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 1. — С. 67–158.

с. 47 ...він “нічого не накидає, а тільки викладає” (кажучи словами французького письменника)... — тут М.Грушевський відсилає до афоризму французького письменника та філософа-деїста Вольтера.

с. 50 Вид. 1903, с. 408–412 — М.Грушевський посилається на публікацію праці “Бунт Стеньки Разина” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. — Кн. 1. — Т. 2. — С. 405–505.

с. 52 Начало единодержавия, вид. 1905 р., с. 25, 41, 42, 43, 85 — тут і далі М.Грушевський посилається на публікацію праці “Начало единодержавия” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — Кн. 5. — Т. 12. — С. 5–91.

с. 53 Личность царя Ивана Васильевича Грозного, там же, с. 412, 447, 448 — М.Грушевський посилається на публікацію праці “Личность царя Ивана Васильевича Грозного” у виданні: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — Кн. 5. — Т. 13. — С. 393–448.

с. 54 Дещо про се в моїй ранішій статті про нього — див.: *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’ять роковини його смерті († 7/IV–1885) // Літературно-науковий вістник. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 209–225. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 397–411.

с. 55 Автобіографія в вид. “Задруги”, с. 263–264 — М.Грушевський посилається на видання: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

с. 56 Тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці... — у третій книзі часопису “Україна” за 1925 р., де була опублікована ця стаття М.Грушевського, перша частина традиційного для часопису першого розділу “Розвідки й замітки” була присвячена М.Костомарову. Зокрема, крім цієї статті, були опубліковані студії: *Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.) (с. 21–28); *Міяковський В.* Костомаров у Рівному (с. 29–66); Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр. З споминів Вол. Менчиця / Подав А.Михалевич (с. 66–68). У підрозділі “З листування Костомарова” були опубліковані розвідки: *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок (с. 69–72); *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським (с. 72–77); *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича (с. 77–78). Завершувала розділ робота: *Гермайзе О. М.* Костомаров в світлі автобіографії (с. 79–87).

с. 56–57 ...допущених ним в листах до Сементовського... — чотири листи М.Костомарова до К.Сементовського за 1844–1845 рр. були оприлюднені у розвідці В.Міяковського. Див.: *Міяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 42–66.

Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм життi і творчостi як проблема дослiду. Кiлька заміток і дезидерат

Перша публікація: Записки Наукового товариства імени Шевченка. — Т. СХLІ—СХLІІІ. Праці Філологічної секції. — Львів, 1925. — С. 1–13 (окрема пагінація). Підпис у кінці статті: *Мих. Грушевський*. Без зазначення дати.

Подається за першодруком.

Цю статтю М.Грушевський підготував під час роботи над 5-м томом багатотомної “Історії української літератури” (Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. V: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). — Кн. 1. — К.: Держвидав України, 1926. — 204 с.). В “Історії...” (с. 64) він зазначив, що витяг із розділу “Відгомони чеського релігійно-національного руху” (цей розділ займає с. 61–83) подав як статтю у 141-му томі “Записок НТШ”. Насправді положення статті у значно доповненому вигляді (у тому числі більш розлогі цитати мовою оригіналу) були викладені у майже всіх розділах цієї книги, зокрема на сторінках 182–183, 75–76, 124, 129–130, 112, 44–45, 64–65, 81, 135, 110, 119–120, 107, 209–215 (перераховано відповідно до логіки статті, дослівно текст статті та книги майже не збігається).

с. 58 ...ак[адемiк] Істрiн в своїм останнiм курсi історiї старої літератури (1922) висловився так... — йдеться про працю: *Истрин В.М.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI–XIII вв.). — Петроград: Наука и школа, 1922. — X, 248 с. М.Грушевський наводить цитати з даної книги у власному перекладі.

с. 59 Ак[адемiк] Карський в своїй історії білоруського письменства (1922)... — йдеться про працю: *Карский Е.Ф.* Белорусы. Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. Вып. 2: Старая западно-русская письменность. — Петроград, 1921. — VIII, 246 с. М.Грушевський сплутав рік видання: у 1922 р. вийшов 3-й випуск (“Художественная литература на родном языке”) цієї багатотомної праці.

Ив. Соколов. Отношение протестантизма к России в XVI–XVII в. — назва магістерської роботи І.І.Соколова виправлена. Під час друку статті М.Грушевського у 1925 р. була наведена помилкова назва “Отношение протестантства к России в XVI–XVII в.”.

...він посилається на Красiньского і Лукашевича — йдеться про праці польських істориків В.Красiньского та Ю.Лукашевича (у Соколова помилково названий Люкашевичем), якими користувався І.Соколов. Див.: *Krasinski Waleryan Skorobohaty.* Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland: In 2 vol. — London, 1838–1840; *Łukaszewicz Józef.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. 2 t. — Poznań, 1841–1843.

с. 60 ...М.Возняк в своїй останній праці... — тут М.Грушевський цитує працю: *Возняк М.* Історія української літератури: У 3 т. — Т. II: Віки XVI–XVIII. Перша частина. — Львів: Накладом товариства “Просвіта” з друкарні НТШ, 1921. — 416 с.

...міркуваннями і спостереженнями пок[iйного] Владiмiрова в його студії про Скорину... — М.Грушевський згадує про роботу: *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1888. — 24, 351 с.

В своїй “Історії української літератури” ([т.] II, с. 47)... — наразі М.Грушевський відсилає до власної праці. Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. II. — К.; Львів, 1923. — С. 47–49.

...“миі Матки Божій”... — вірогідно, друкарська помилка. Мало б бути: “м[олит]-ви Матки Божій”.

с. 61 ...збірку їх текстів випустив проф. В.Розов перед самою революцією... — йдеться про працю: *Розов В.* Южнорусские грамоты. — Т. 1. — К.: Изд. отделения русского языка и словесности АН, 1917. — 176 + 75 + IX с.

...студій своїх над їх мовою не встиг опублікувати — передрук даної праці проф. В.Розова, що вийшла у 1917 р. у кількох примірниках без покажчиків, виравлень та навіть без вступної статті, за відсутності автора (Розов у 1920 р. емігрував до Югославії), був здійснений у 1928 р. заходом Постійної комісії історії української мови ВУАН під керуванням акад. А.Кримського. Робота опублікована як 63-й Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН та одночасно як 1-й випуск “Пам’яток і студій з історії української мови”. Коротку передмову українською мовою написав А.Кримський. Див.: *Розов В.* Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. — К.: З друкарні Української академії наук, 1928. — 4 с. + 176 с. + 75 с. + IX с. Детальніше про історію цієї публікації див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. V: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). — Кн. 1. — К.: Держвидав України, 1926. — С. 112.

с. 62 Я в своїм огляді побожних українських пісень і колядок ([т.] IV, с. 579)... — М.Грушевський посилається на свою працю: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. IV: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. — К.: Держвидав України, 1925. — С. 579.

...т. зв. царинні обходи, свого часу опубліковані з Сяніччини Головацьким ([т.] II, с. 243)... — М.Грушевський відсилає до публікації Я.Головацьким десяти обхідних царинних пісень у тритомному виданні “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”. Див.: *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — М.: Имп. Общество истории и древностей российских при Московском университете, 1878. — Ч. II: Обрядные песни. — С. 241–246.

Bobowski. Polskie pieśni katolickie... — йдеться про видання: *Bobowski M.* Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1893. — 475 s.

В рефераті, читанім торік ... — у 1924 р. К.Квітка на засіданні Етнографічної комісії ВУАН прочитав реферат “Вплив чехословацької народної музики на українську”.

с. 63 Cod[ex] Vitoldi, с. 38 — Грушевський посилається на видання: *Prochaska A.* Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. — Cracoviae: Acad. Literarum, 1882.

Acta Cap., Gn. II, с. 15 — М.Грушевський посилається на *Acta Capitulorum, Gniezno.*

Новіша статейка Пальмова: Исторический образ Иеронима Пражского, 1916 (в тристолітню річницю смерті) — М.Грушевський помилився з описом та датуванням (у 1916 р. минуло не 300, а 500 років від смерті Ієроніма Празького). Йдеться про роботу: *Пальмов И.С.* Исторический образ Иеронима Пражского: По поводу 500-летия со времени мученической его кончины на констанцском костре 30 мая 1416 г. [Речь в торжественном собрании членов Петроградского Славянского благотворительного общества 11 мая 1916 г.] // Христианское чтение. — Петроград, 1916. — Кн. 5–6. — С. 483–498.

Palacký. Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges, [т.] I, с. 273; Codex epistolaris saeculi, XV, т. I, с. 56 — М.Грушевський посилається на видання: *Palacký František.* Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges vom Jahre 1419 an. — Band. 1. — Prag, B.F. Tempsky, 1873. — 680 s.; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti.* — Т. 1, 1384–1492: ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivisticis plurimis collectus opera Augusti Sokolowski, Josephi Szujski. Pars 1, Ab anno 1384 ad annum 1444. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1876. — LXX, 158 s.

с. 64 ...найстарша польська Біблія (т. зв. Шарошпотацький кодекс 1455 р.)... — найдавніший з відомих перекладів Старого Заповіту на польську мову був виконаний із більш раннього чеського перекладу за ініціативи Софії Гольшанської у 1453–1455 рр. Пам'ятка дістала назву “Біблія королеви Софії”, або “Шарошпотацька Біблія” (польською: “Biblia Szaroszpotacka”).

...нагадав про звісний текст (опублікований ще Костомаровим) “Пісні пісень”... — йдеться про публікацію: *Костомаров Н.И.* Старинный южно-русский перевод “Песни песней” с послесловиями о любви // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 49–64.

Материалы и исследования в области слав[янской] филологии, с. 197–198 — йдеться про видання: *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1910. — 297 с.

с. 65 Антоновича “Монографії”, т. 1, с. 263 — йдеться про видання: *Антонович В.Б.* Монографії по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е.Я.Федорова, 1885. — 359 с.

Місія Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 3–28. Підпис у кінці статті: *Мих. Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 1 квітня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17205. — 50 арк.). На першому аркуші позначки чорнилом: у верхньому лівому кутку: Укр. 531, під цифрою 531 — цифра 461. У правому верхньому кутку позначка: 2–3 кн. Укр. 1926. Підпис на початку статті: Акад. М.Грушевський. Це, вірогідно, перший, неправлений варіант статті; надрукований був перероблений та доопрацьований варіант.

Подається за першодруком.

У 2014 р. статтю перекладено на російську мову російським істориком Андрієм Теслею. Опубліковано на електронному ресурсі з підзаголовком та вступною статтею перекладача. Див.: *Грушевский Михаил*. Миссия Драгоманова. “Украинофильство” и украинское национальное “освобождение”: версия Грушевского // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/12962> (дата останнього звернення 04.07.2015). — Назва з екрана.

Стаття написана з нагоди тридцятиліття смерті визначного українського діяча М.П.Драгоманова (1841–1895) та п'ятдесятиліття його виїзду на еміграцію у березні 1876 р. Вона відкриває перший великий розділ книги 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” має заголовок “Памяти Михайла Петровича Драгоманова”. Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка*. Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П.Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові “Діла” (с. 76–89); *Міяковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол.Ол.Русова про М.П.Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л.Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова

(с. 100–124); *Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії* (с. 125–145). У розділі “Критика, звітлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М. Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д. Заславського “Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк” (К.: Сорабкоп, 1924. — 172 с.) (с. 218–221).

Кілька підготовлених статей про М. П. Драгоманова не помістились у це число і були надруковані згодом. Див.: *Спомини Ірини Волод[имирівни] Антонович про М. П. Драгоманова / Записав і до друку приладив С. Глушко // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 120–134; Критика М. Драгоманова на перше число львівської “Правди” за рік 1874 / Подав К. Студинський // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 135–138; Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) // Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 43–55; Абрамович Д. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Сувориним // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 123–150.*

Також у розділі були подані 13 світлин (8 вклейок), передані редакції часопису “Україна” сестрою М. П. Драгоманова О. П. Косач, його сином С. М. Драгомановим та істориком В. І. Щербинуою, який був слухачем-студентом М. П. Драгоманова. Їх атрибуцію було зроблено на основі поміток на фотографіях та споминів рідних М. П. Драгоманова: (1) “Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон” (вклейка між с. 2 та с. 3); (2) “Микола Іванович Зібер, з фотографії, зробленої у Флоренції 1873 р., коли він приїздив до Драгоманова” (із зазначенням фотоательє Schemoche, Turin-Florence, вклейка між с. 8 та с. 9); (3) “хата Драгоманових у Гадячі, де родився Михайло Петрович”, і (4) “його кабінет-спальня в Софії, в котрій він помер” (вклейка між с. 40 та с. 41); (5) “батько М. П. Драгоманова Петро Якимович (з портрета, писаного 1837 р.)” і (6) “мати М. П. Драгоманова Єлизавета Іванівна (з фотографії кінця 1870-х рр.)” (вклейка між с. 48 та с. 49); (7) “М. П. Драгоманов студентом” (на звороті фото була дата “24 октября 1862 года”) і (8) “зараз по скінченню університету (1864)” (вклейка між с. 56 та с. 57); (9) “М. П. Драгоманов у 1870-х рр.” і (10) “його сестра Ольга Петрівна (Олена Пчілка), автор споминів (фотографія 1885 р.)” (вклейка між с. 64 та с. 65); (11) “М. П. Драгоманов перед останнім виїздом за кордон (Петербург, 1875)” і (12) “фотографія Драгоманова, роздана чинам київської поліції для стеження за ним (1873–1875)”, фото було подароване С. М. Драгоманову сином колишнього околочного у 1908 р. (вклейка між с. 96 та с. 97); (13) “М. П. Драгоманов з слухачами-студентами, фотографія знята перед виїздом за кордон у 1870 р.”. Стоять (зліва направо): Г. Донцов, В. Щербина, І. Волкобой, В. Туркевич, А. Малаховський, сидять: І. Хоцевич, В. Лишин, М. П. Драгоманов, В. Петров, Я. М. Шульгин, І. Марков; внизу сидять: М. П. Дашкевич, В. Колодько (вклейка між с. 144 та с. 145). Тут подаємо лише фото М. П. Драгоманова, опубліковане на початку книжки перед статтею М. Грушевського.

с. 68 фото: Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон — як було зазначено у редакційній примітці, ця фотографія була наклеєна на картоні І. Ласгоїх, Сепєхе та мала помітку 1877 р., але О. П. Косач, з огляду на убрання М. П. Драгоманова, датувала її зимою 1875–1876 року і припускала, що у Женеві фото було лише презняте. Див.: *Ред[акція]. До ілюстрацій // Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 124.*

с. 69 ...українськими організаціями Києва й Одеси... — йдеться про Київську (“Стару”) та Одеську громади — громадські, культурно-просвітницькі організації української інтелігенції.

с. 70 ...публікуючи ювілейну книгу п[ід] з[аголовком] “З починів українського соціалізму. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”... — йдеться про видання: *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Злагодив М. Грушевський. — Wien, 1922. — 212 с.* У цій збірці М. Грушевський опублікував цінні першоджерельні матеріали, в тому числі вперше

подав українською мовою переклади статей М. Драгоманова із західноєвропейської (німецької та французької) преси, спогадів про нього Е. Бернштейна та С. Подолинського, ряд інших документів і матеріалів. Спеціально для збірки М. Грушевський написав розвідку “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти”. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198. Матеріали названої праці були використані М. Грушевським для статті “Місія Драгоманова”.

с. 70–71 ...листи до Бучинського... — йдеться про публікацію: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — 353 с. Далі М. Грушевський цитує з цього видання.

с. 72 ...Мордовцева монографії... — йдеться про великий цикл історичних монографій письменника та історика Д. Мордовцева, зокрема: “Пугачевщина” (СПб., 1866), “Самозванцы и понизовая вольница” (1867), “Гайдамачина” (1870), “Политические движения русского народа” (в 2 т., СПб., 1871) та ін.

с. 73 ...була мною схарактеризована на іншій місці... — М. Грушевський посилається на свою статтю “Костомаров і Новітня Україна” (Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20). Передруковано у даному виданні на с. 32–57.

...його “Бунт Стеньки Разина” (1858)... — йдеться про працю: *Костомаров Н. И.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. — 1858. — Т. 121. — Кн. 11. — С. 289–346; Кн. 12. — С. 531–586.

...Рябінін-Склярєвський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років — у 1926–1927 рр. у часопису “Україна” була опублікована низка студій О. Рябінін-Склярєвського з історії українського руху 1870-х рр. Див.: *Рябінін-Склярєвський О.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х років // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 117–137; *Рябінін-Склярєвський О.* Київська Громада 1870-х рр. // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 144–162; *Рябінін-Склярєвський О.* З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 112–123.

Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14. IV. 1888 — М. Грушевський цитує лист М. Драгоманова до І. Франка від 14 квітня 1888 р. та посилається на другу книжку листів М. Драгоманова до І. Франка (перша книга з листами за роки 1881–1886 була надрукована у 1906 р.). Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 121.

З листа до Кониського, писаного в тім самім часі... — М. Грушевський цитує лист М. Драгоманова до О. Кониського від 5 липня 1888 р. Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 130.

с. 75 ...уряд вихопив Чернишевського (1862)... — йдеться про арешт М. Чернишевського, що стався 12 червня 1862 р., півторарічне слідство у його справі та наступне перебування на каторзі й на засланні.

...“Исторические письма” Лаврова... — йдеться про публікацію П. Лавровим під псевдонімом “П. Миртов” праці у вигляді серії з 17 листів. Спочатку листи публікувались у щотижневій газеті “Неделя” (1868. — № 1–47 (з перервами); 1869. — № 6, 11, 14), а у 1870 р. вийшли окремих виданнях. Див.: *Миртов П. Л.* Исторические письма. — СПб.: Типография А. Котомина, 1870. — IV, 265 с.

...Народники-пропагандисти, вид. 1925 р., с. 51... — М. Грушевський цитує видання: *Лавров П. Л.* Народники-пропагандисти. — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925. — 287 с.

с. 76 *Видавці листування Лаврова з сих років ("Былое", кн. 30, 1925, № 2, с. 19)* — М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 77 *Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкінської плеяди...* — батьком С.А.Подолінського був заможний поміщик, урядовець, поет Андрій Іванович Подолінський. Його поема "Див і Пері", опублікована у 1827 р., була співчутливо зустрінута О.Пушкіним та його друзями.

От уривок з споминів Ольги Любатович... — М.Грушевський наводить у власному перекладі цитату зі спогадів: Любатович О. Далекое и недавнее // Былое. — 1906. — Кн. 6.

с. 80 *"Это не дело лица; это не дело кружка..."* — тут і далі М.Грушевський цитує передмову П.Лаврова "Вперед! — наша программа" до першого тому журналу "Вперед!" (Цюрих, 1873). Частину цитат наведено мовою оригіналу (російською), частину дано у власному перекладі М.Грушевського на українську.

с. 81 *...праці Бакуніна "Государственность и анархия"...* — йдеться про працю: Бакунин М.А. Государственность и анархия. Введение. Часть I: Борьба двух партий в Интернациональном обществе рабочих. — [Цюрих]: Издание социально-революционной партии, 1873. — 308, 24 с.

В своїй пізнійшій автобіографії... — далі М.Грушевський цитує перекладену М.Павликом з російської на українську написану у березні 1883 р. у Женеві автобіографічну замітку М.Драгоманова з видання: Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 359—360.

...Aliance Socialiste... — йдеться про створену у 1868 р. М.Бакуніним анархістську організацію "Alliance de la démocratie socialiste" ("Альянс соціалістичної демократії").

Див. його лист до Навроцького... — див.: Возняк М. З листування М.Драгоманова з В.Навроцьким // Літературно-науковий вістник. — 1923. — Кн. III. — С. 249—259.

Від Подолінського — див. "Спомини", с. 186 — М.Грушевський посилається на працю: Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 3—4. — Львів: Наклад І.Франка, 1890. — С. 186.

с. 82 *В недавно виданих споминах Кузьми Котова...* — див.: Котов К. Записки землевольца. — Харков: Госиздат України, 1925. — 148 с. М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 83 *...археологічним з'їзді, призначенім на серпень 1874 р.* — Третій археологічний з'їзд, на якому були присутні делегати з Російської імперії, а також Чехії, Словенії, Сербії, Моравії, Хорватії, Польщі та Франції, відбувся у Києві 2—21 серпня 1874 р.

"У Києві я застав чималий рух українців — М.Грушевський цитує видання: Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 361—364. За своїм звичаєм, під час цитування зробленого М.Павликом перекладу М.Грушевський вніс до тексту деякі мовностилістичні правки.

с. 84 *...фундаменті" (с. 362)* — сторінка посилання виправлена із хибно вказаної під час публікації с. 382.

...в своїх університетських лекціях... — М.Драгоманов у 1865—1875 рр. був приват-доцентом на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві, читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії та історіографії Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, нової історії.

...рефератах і дебатах географічного товариства... — йдеться про Південно-західний відділ Російського географічного товариства, що існував у 1873—1876 рр.

...подав і в *“Истор[ических] песнях малор[усского] народа”, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол[огічний] Конгрес 1874 р.* — йдеться про підготовлене заходами Південно-західного відділу Російського географічного товариства та опубліковане напередодні III Археологічного з'їзду видання: Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 86 ...я позволю собі навести з нього кілька уривків... — М.Грушевський подає у власному перекладі опубліковані російською мовою спогади (“Воспоминания”) М.Ланганса з видання: *Лавров П.Л. Народники-пропагандисты.* — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925.

с. 87 ...брошура Волховського “Правдиве слово до земляків”, видана потім за кордоном і новішими часами передрукована Франком... — йдеться про брошуру Ф.Волховського “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, що була опублікована у Відні у 1875 р. Пізніше передрукована І.Франком як один із додатків до збірки листів М.Драгоманова. Див.: *Волховський Ф. Правдиве слово хлібороба // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко.* — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 356–369.

...Квітчині “Листи до земляків”... — йдеться про роботу: *Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків.* — Харків, 1839. — 47 с.

...з стереотиповими міркуваннями: “Тяжко на світі жити...” — тут і далі М.Грушевський цитує та переказує брошуру Ф.Волховського за виданням І.Франка.

...Н.М. (товаришем Ланганса)... — очевидно, йдеться про Миколу Прохоровича Мак(к)авеева (рос. — Николай Прохорович Мак(к)авеев), найближчого товариша М.Ланганса. Див.: *Русова С. Мартын Ланганс (Из воспоминаний) // Былое.* — 1906. — Кн. 5. — С. 278.

с. 90 ...перероблено було на українські обставини “Хитру механіку” Кравчинського... — йдеться про видання 40-сторінкової брошури під назвою “Хитрая механика. Правдивый рассказ откуда и куда идут деньги”, що була надрукована у 1874 р. під вигаданими ім'ям автора (“Андрей Иванов”), місцем видання та ім'ям видавця (“Москва: Типография Г.М.Орлова”). Щодо авторства брошури, то М.Грушевський помилився. Насправді її написав не С.Кравчинський, а В.Варзар, спільник П.Лаврова.

...автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком “Правда” — тут також М.Грушевський помилився. Автором переробки “Хитрої механіки” на українську мову був С.Подолінський. Він вважав, що після переробки не має права видавати текст під оригінальною назвою та змінив заголовок. У 1875 р. брошура без зазначення імені автора побачила світ у Відні у заснованому С.Подолінським разом із О.Терлецьким першому українському видавництві, що публікувало соціалістичну літературу. Див.: *Правда. Оповідання. Переклад з великоруського.* — Відень: З болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875.

Літ.: Лист С.А.Подолінського до П.Л.Лаврова від 4 червня 1880 р. // *Лавров. Годы эмиграции: Архивные материалы: В 2 т.* — Т. 2: От “Вперед” к Группе старых народолюбцев / Сост. Б.Сапир. — Dordrecht; Boston, 1974. — С. 67–68.

...брошуру “Казка про чотирьох братів”... — йдеться про пропагандистську брошуру “Где лучше: Сказка о четырех братьях”, написану Л.Тихомировим та опубліковану у 1875 р. також з вигаданими вихідними даними та під назвою “Четыре странника, или Правда и кривда”.

Першою в сій серії щодо змісту являється “Розмова про бідність”... — йдеться про опублікований анонімно твір С.Подолінського “Про бідність: Розмова перва” (Ви-

день: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 20 с.). Наступного, 1876 р., вийшла його переробка, так само анонімно. Див.: Про багатство та бідність. Розмова перва. — Женева, 1876. — 30 с.

Розмову другу — про хліборобство... — див. анонімно надрукований перероблений М. Драгомановим твір С. Подолинського: Про хліборобство [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша. — Женева, 1877. — 88 с. (на обкладинці брошури з конспіративних причин як місто видання було позначено Ляйпціг).

...вийшла утопія “Парова машина”... — див.: [Анонімно] Парова машина. Казка. — Відень: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 28 с. Далі М. Грушевський цитує (із власними правками) з даного видання.

с. 93 Його промова в “Львівських записках”, т. 116, с. 181 — йдеться про посмертну публікацію промови П. Г. Житецького 1887 (або 1888) року. Див.: З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. З його посмертних паперів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CXVI. — Львів, 1913. — Кн. IV. — С. 177–189.

Див. вище с. 6 і нижче с. 23 — М. Грушевський посилається на сторінки публікації даної статті в часопису “Україна”. В цьому виданні це с. 72–73 та с. 96.

...лист Терлецького до Бучинського з 17. IX, цитований Павлом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. XII), нарешилі вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні” — М. Грушевський говорить про згаданий М. Павлом лист О. Терлецького до М. Бучинського від 17 листопада 1874 р. Див.: Павлик М. Передмова // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсіміліями кореспондентів / Упоряд. М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. XII. Лист у копії, зроблений М. Павлом, був знайдений К. Студинським у Національному музеї у Львові та опублікований у журналі “Україна”. Див.: Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з’їзд в Києві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 37–49.

с. 94 ...про віденську “Січ” як базу для закордонного українського видавництва... — йдеться про українську студентську організацію, що існувала у Відні від 1868 р. У середині 1870-х рр. О. Терлецький фактично очолював “Січ”.

...“славний комітет дванадцяти на Подолі”... — до складу комітету, за свідченням В. Науменка, входили В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Лоначевський-Петруняка, К. Михальчук, В. Науменко, Ю. Цвітковський, Я. Шулгин. Див. Козирев О. С. Персональний склад “комітету 12-ти” київської “Старої громади” у 1875–1876 роках // Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили. — 2006. — Т. 62. — Вип. 49. — С. 23–26.

...цензурного II т. празького “Кобзаря” (Листи до Павлика, II, с. 100) — йдеться про двотомне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, здійснене у Празі коштом київської “Старої громади”. Перший том містив твори, які вже проходили цензуру, другий том містив заборонені поезії. М. Грушевський посилається на видання: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павлом (1876–1895). — Т. II: 1876–1878 / Здавив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — 317, 1 с.

Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59) — М. Грушевський посилається на збірку: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1881–1886 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. — 260 с.

с. 95 ...так поінформували кияни Драгоманова по його повороті (Спомини, с. 454) — М. Грушевський посилається на видання: Австро-руські спомини М. Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5. — Львів: Наклад І. Франка, 1892.

В згаданих вище споминах Котова... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату з видання: *Котов К. Записки землевольца.* — Харків: Госиздат України, 1925. — С. 49–50.

Листи Тянячкєвича, с. 4 — М.Грушевський пише про користь популяризації Маркса і Енгельса та посилається на лист М.Павлика до М.Драгоманова від 2 січня 1877 р., між тим у листі йдеться про Маркса та Лассаля. Див.: *Павлик М. Передне слово // Листи Данила Тянячкєвича до Михайла Драгоманова (1876–1877) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Загальної друкарні”, 1906. — 35 с.

с. 96 ...москвофільське товариство ім.Качковського... — йдеться про засноване у 1874 р. “Общество имени Михаила Качковского”, галицьке культурно-просвітнє товариство москвофільського спрямування. Існувало до 1939 р.

“Між ними, — завважує він у своїх “Споминах”... — тут М.Грушевський цитує видання: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 2.* — Львів: Наклад І.Франка, 1889.

Австро-руські спомини, с. 358 і 441 — див.: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5.* — Львів: Наклад І.Франка, 1892. — С. 358, 441.

с. 98 “in extremis” — з лат.: у крайньому разі.

ІІІ лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41 — тут і далі М.Грушевський посилається на лист М.Драгоманова до киян від 3–12 лютого 1887 р. Див.: *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко.* — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908.

с. 100 В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує... — тут і далі М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до Т.Окуневського від 12 листопада 1883 р. та посилається на видання: *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Народової друкарні” Манецьких, 1905. — С. 9.

с. 101 Воспоминания, 1923, с. 136 — М.Грушевський посилається на видання: *Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания.* — Петроград: Время, 1923. — 324 с.

Ганебний пам’яті

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 46–51. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Без зазначення дати.

Стаття написана не раніше 27 квітня 1926 р. (у статті М.Грушевський згадав виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання, виклади цих виступів у центральній союзній пресі були опубліковані відповідно 17 та 27 квітня 1926 р.) та не пізніше 1 червня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія з авторськими правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17174. — 9 арк.). Підпис на початку статті: “Акад. Мих. Грушевський”. На першому аркуші машинопису позначки чорнилом вгорі: Укр. 489 IV 26.

Передруковано: *Грушевський М.С. Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Упоряд. М.Галій, мовна редакція В.Дорошенка.* — Нью-Йорк: Голов. управа ОУРДП в США, 1960. — С. 133–141.

Подається за першодруком.

с. 104 ...була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Українського вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова... — йдеться про пер-

ше видання статті російською мовою: Позорной памяти // Украинский вестник. — 1906. — № 1. — С. 39–41. Без змін її було передруковано у збірнику: Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1907. — С. 112–114. У 1906 р. вийшов варіант статті українською мовою: Ганебній пам’яті!.. // Літературно-науковий вістник. — Т. XXXIV. — Кн. VI. — С. 570–571 із приміткою “Зі статті, писаної для 1 книжки “Украинского вестника””. Варіант за останнім текстом та у мовній редакції О.Рибалка опублікований: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 441–443.

“Временные правила о неповременной печати”, видані тоді, весною 1906 р... — 26 квітня 1906 р. був виданий Іменний височайший указ, даний Сенату, “О временных правилах для неповременной печати”. Див.: Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате, 1906, мая 3, отдел первый, ст. 637.

...“временными правилами” 1906 р. ... — упорядником виправлена друкарська помилка, зроблена у 1926 р. (замість “1906” тоді було набрано “1905”).

с. 105 ...С.Щоголев в своїм підручнику противукраїнської інквізиції... — йдеться про видання: Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К.: Типография И.Н.Кушнерев и К^о, 1912. — 588 с., що в українських колах була кваліфікована як “підручник для жандармів”. М.Грушевський подає цитату з видання (зі с. 65, у першодруку помилково вказана с. 64) у власному перекладі.

с. 106 Проголошення війни... — йдеться про Першу світову війну.

с. 107 ...“вехисты”, Струве з компанією — йдеться про групу російських філософів, які у 1909 р. опублікували “Вехи” — збірник статей про російську інтелігенцію та її роль в історії Росії.

с. 109 ...“Чудацькі думки” Драгоманова... — йдеться про роботу М.Драгоманова “Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію “Народа””, що була вперше надрукована у двотижневнику “Народ” у Коломиї у 1891 р., а у 1892 р. вийшла окремою книжкою під заголовком “Чудацькі думки про українську національну справу” і потім перевидавалася кілька разів.

...примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету... — М.Грушевський пише про другу сесію ЦВК СРСР третього скликання, що відбулась у Москві 12–25 квітня 1926 р. 16 квітня 1926 р., під час обговорення доповіді голови Раднаркому УСРР В.Чубаря про діяльність українського уряду, член ЦВК СРСР Ю.Ларін заявив про наявність в Україні так званого “російського питання” та навів приклади росіян, незадоволених українізацією як в офіційному, так і громадському житті. Це, на його думку, свідчило про “ненормальне ставлення до росіян на Україні”. (Коротко виклад промови Ю.Ларіна був опублікований у газеті “Правда”, більш повно — у газеті “Известия” 17 квітня 1926 р.). На заключному засіданні сесії 25 квітня секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе, оголошуючи про результати роботи комісії по доповіді українського уряду та вироблену нею резолюцію, підтримав точку зору Ю.Ларіна. Він, зокрема, зазначив, що “національна політика, мова і культура в значній мірі можуть розвиватись лише на основі культури та мови великоруської народності”. (Див.: Известия. — 1926. — 27 апреля. — С. 2). Детальніше див.: Вторая сессия ЦИК СССР Третьего созыва [12–25 апреля 1926 г.]: Стенографический отчет. — М.: Изд. ЦИК СССР, 1926.

Се правильно відічули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку — вже під час роботи другої сесії ЦВК СРСР проти великодержавних закидів Ларіна виступили голова Держплану УСРР Г.Гринько, голова ВУЦВК УСРР Г.Петровський, се-

кретар ЦК КП(б)У В.Затонський, нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР М.Скрипник, голова РНК УСРР В.Чубар. Див.: *Известия*. — 1926. — 17 апреля. — С. 2; 18 апреля. — С. 3.

Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з’явилася в харківському “Комуністі”... — йдеться про статтю М.Скрипника у газеті “Комуніст”, що була органом ЦК та Харківського окружного комітету КП(б)У і виходила у тодішній столиці УСРР м. Харкові. Пізніше стаття була видана як однойменна брошура, а за два роки вийшло її доповнене видання. Див.: *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1926. — 32 с.; *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1928. — 71 с.

Апостолові праці

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 3–20. Підпис у кінці статті праворуч: *Акад. М. Грушевський*. Наприкінці статті ліворуч зазначена дата написання: “1926.1.XI”.

Машинопис із вклеїтками рукописного тексту, правками та численними дописками чорнилом і олівцем рукою М.Грушевського та з друкарськими позначками простим і червоним олівцями (“петит”, “два стовпчики” та ін.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17159. — 36 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі навскіс позначка чорнилом — “Укр. 588”. Підпис на арк. 1 вгорі “Акад. М.Грушевський”. Під назвою “Апостолові праці” підназва “Кілька згадок і завважень”, що потім закреслена. На арк. 36 у кінці статті олівцем дописано “акад. М.Грушевський”.

Передруковано без коментарів: Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 5–6. — С. 57–74.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди десятиліття смерті І.Франка та опублікована у спеціально присвяченому І.Франку 6-му числі часопису “Україна” за 1926 рік у рубриці “В десятиліття смерті Франка”. Після статті М.Грушевського, що відкривала цю книжку, були надруковані студії: *Багалій Д.* Іван Франко jako науковий діяч (загальний нарис) (с. 21–42), *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) (с. 43–55), *Студинський К.* Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. (с. 56–114), *Возняк М.* Іван Франко в добі радикалізму (с. 115–163). В окремому підрозділі “До біографії Франка” побачили світ розвідки: *Коссак І.* Іван Франко та його брати. Уривок зі спогадів (с. 164–169), *Киричинський О.* Франко в Києві (с. 170–172), *Житецький Г.* Одруження І.Я.Франка (с. 172–175), *Лизанівський І.* Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів) (с. 175–179). Також у часопису були опубліковані різноманітні фотографії І.Франка у тексті та на вклеїтках.

с. 111 Якби само велике страждання / Могло тебе, Вкраїно, відкупити... — М.Грушевський цитує франковий шостий вірш “Якби” із циклу “Поклони” (1897), що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд” (1897).

У своїй “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)... — йдеться про поему І.Франка “Великі роковини”, що була написана до святкування Науковим товариством імені Шевченка 250-ліття початку Хмельниччини і вперше була опублікована в “Літературно-науковому вістнику” (Т. IV. — Кн. 2. — Львів, 1898. — С. 129–136).

с. 113 ...він казав у сих своїх перемиських відчитях 1901 р. — йдеться про цикл доповідей, що І.Франко читав у Перемишлі у 1901 р. Тексти доповідей під назвою “З останніх десятиліть ХІХ в.” були опубліковані спочатку у “Літературно-науковому вістнику” (див.: *Франко І. З останніх десятиліть ХІХ ст. // Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1901. — Т. XV. — Кн. 7–9), а у 1910 р. разом із кількома додатками вийшли окремим виданням під назвою “Молода Україна”. Див.: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. М.Грушевський наводить цитату з видання: *Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди.* — Львів, 1910. — С. 44.

с. 114 ...редакує першу жіночу збірку — маніфестацію жіночого руху... — йдеться про видання у 1887 р. у Львові у друкарні Наукового товариства ім.Шевченка жіночий альманах “Перший вінок”.

...приймає на себе редакцію органу радикального студентства... — очевидно, М.Грушевський має на увазі заснований у 1888 р. групою львівських студентів літературно-науковий журнал “Товариш”. Вийшов один номер журналу, підготовлений І.Франком.

с. 115 Отут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894... — йдеться про переїзд у 1894 р. М.Грушевського з Києва до Львова та зайняття ним посади ординарного професора Львівського університету по кафедрі “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”.

...проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві імені Шевченка — цей проект був здійснений у 1896–1910 рр. У серії “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” Археографічною комісією Наукового товариства ім.Шевченка було видано п’ять томів корпусу “Апокрифів і легенд з українських рукописів”, що були зібрані, упорядковані та пояснені І.Франком.

...висновки д-ра Щурата, зроблені ним на підставі Франкових занять Вишенським... — йдеться про аналіз В.Щуратом написаної у 1900 р. поеми І.Франка “Іван Вишенський”. Див. *Щурат В. Франків Іван Вишенський.* — Львів: З друкарні НТШ, 1925. — 19 с.

с. 116 ...ним розпочалася нова видавнича серія: “Пам’яток українсько-руського письменства” — усього було видано 8 томів, у тому числі 5 томів “Апокрифів і легенд з українських рукописів”.

...1895 р., почала друкуватись його перша велика праця порівняно-літературна про Варлаама й Йо[а]сафа... — йдеться про статтю: *Франко І. Варлаам і Йоасаф*, старохристиянський духовний роман і його літературна історія // *Записки НТШ.* — Львів, 1895. — Т. VIII. — С. 1–28.

Ославлені баденівські вибори 1897 року... — у 1897 р. під час виборів до австрійського парламенту у Галичині за наказом тодішнього прем’єр-міністра та міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини К.Ф.Бадені військо та поліція силою розганяли мітинги й демонстрації проти реакційного виборчого закону, що позбавляв більшість трудящих виборчих прав. Унаслідок застосування владою зброї десять осіб було вбито, близько двох десятків поранено та понад сім з половиною сотень арештовано. Ці криваві вибори набули назви “баденівських”. І.Франко брав участь у виборах від Збаражчини, але обраний не був.

с. 117 ...статтю: “Як я став казенним радикалом”... — йдеться про роботу: *Франко І. Як я став “казенним радикалом” // Життя і слово.* — Львів, 1896. — Т. 5.

...наклепів москвофілів у “Галичанині”... — йдеться про щоденну газету москвофільського напрямку “Галичанин”, що видавалась у Львові у 1893–1913 рр.

...до віденського тижневика “Die Zeit”... дав статтю, що з’явилася в травні т[ого] р[оку] під заголовком “Ein Dichter des Verrates”... — йдеться про статтю І.Франка: *Ein Dichter des Verrates // Die Zeit.* — Wien, 1897. — 8 May.

...ідеологію “Конрада Вал[л]енрода” Міцкевича... — йдеться про поему видатного польського поета А.Міцкевича “Конрад Валленрод” (1828), в якій автор зобразив Конрада фон Валленроде, великого магістра Тевтонського ордену кінця XIV ст., зрадником ордену, бо той був начебто литвином, який вступив до ордену, щоб помститись за розорення своєї батьківщини.

Ся стаття з’явилася сими днями, в перекладі М.Возняка, в книзі: “Іван Франко. Збірник під редакцією І.Лакизи, П.Филиповича, П.Кияниці” — йдеться про публікацію статті “Поет зради” у виданні: Іван Франко: Збірник / Ред. І.Лакиза, П.Филипович, П.Кияниця. — Харків: Книгоспілка, 1926. — С. 260–268.

с. 118 ...вибірка Франкових оповідань під заголовком “*Obrazki Galicyjskie*” ... — йдеться про видання: *Franko I. Obrazki galicyjskie*. — Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej, [1897]. — VII, 159 s. (Biblioteka Mgrówki; № 287/289).

...“*Niesco o sobie samym*” ... — з пол.: “Дещо про самого себе”.

с. 119 *Wybory w Galicyi odbywały sie całkiem legalnie!* — з пол.: Вибори в Галичині відбулись цілком легально!

...*Давидівських селян*... — йдеться про селян із села Давидів, що на Львівщині.

с. 120 ...*nulla dies sine: huzia na Rusinów*... — з лат. та пол.: Жодного дня без ату на русинів.

...*bratniego ludu*... — з пол.: братнього народу.

...*wszystko, co mają Rusini, zawdzięczają naszej wspianiałomyślności!* — з пол.: Всім, що русини мають, вони завдячують нашій щедрості!

...“*wszechpolakami*” — з пол.: великополяками.

...“*egoizmi narodowego*” ... — з пол.: національного егоїзму.

...*walki na noże z Rusinami* — з пол.: різанина з русинами.

с. 122 ...*царсько-королівській камері*... — йдеться про інституцію Австро-Угорщини, що відала державним майном.

...*бібліографічний опис моїх праць... залишаю Естрайхерам 20 віку*... — “Естрайхерами” І.Франко називає бібліографів. Узагальнення утворене ним від імені К.Естрайхера, відомого польського бібліографа XIX ст., упорядника багатотомного каталогу польських книг і книг про Польщу “*Bibliografia polska*”.

с. 124 ...*автор — “сідоглавий” сеніор львівської Русі — був відомий всім* — йдеться про Ю.Романчука, довголітнього політичного провідника галицьких українців.

...*Панько Куліш зафранував Русь своєю “Крашанкою”* ... — йдеться про брошуру: *Куліш П. Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року*. — Львів: Друкарня НТШ, 1882. — 40 с.

Франувати — вражати, зацікавлювати, вабити (галицизм).

с. 125 ...*angeborene Widersprachslust*... — з нім.: уроджена суперечливість.

с. 126 ...*редактор “Kurjer-a” “з щирим жалем” повідомляв Франка, що він включається в складу редакції*... — йдеться про головного редактора щоденника “*Kurjer Lwowski*” Г.Реваковича.

...*він відповів у черговім числі свого “Життя і слова” афоризмами в альбом “Ділу”* ... — йдеться про публікацію: Декілька афоризмів у альбом “Ділу”, прочитавши його статтю “Смутна поява” в ч. 97 // *Житє і слово*. — 1897. — Кн. 3. — С. 263–264.

с. 127 *Важке ярмо твоє, мій рідний краю*... — М.Грушевський цитує франковий четвертий вірш “Рефлексія” із циклу “Поклони”, що увійшов до збірки “Мій Ізмарagd” (1897).

Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала... — М.Грушевський цитує франковий п’ятий вірш із циклу “Поклони”, що у збірці “Мій Ізмарagd” (1897) був надрукований без назви. У збірці “Давнє й нове” (1911) вірш був присвячений “Сідоглавному” (Ю.Романчуку).

с. 128 Протип "п'ятдесятиліття знесення панщини"... молодіж зробила демонстрацію... — у Східній Галичині заходами комітету, зложеного з членів львівських руських товариств разом з москвофілами, 17 травня 1898 р. були організовані повітові віча на честь святкування 50-літнього ювілею знесення панщини (1848—1898). 19 травня 1898 р. подібне велике віче було проведено на Високому Замку у Львові. Із протестом проти участі москвофілів у даному святкуванні виступила частина молоді, організована львівським студентським товариством "Академічна громада".

...цісарепоклонному святові... — йдеться про святкування 50-ліття правління цисаря Франца Йосифа та надсилання йому вітальної адреси "від руського народу".

...пролог — "Великі роковини", написаний Франком для парадної вистави... — у 1898 р. з нагоди 100-річчя виходу в світ поеми І.Котляревського "Енеїда" у Львові вперше було проведено урочистості, присвячені вшануванню творчості українського письменника. 31 жовтня 1898 р. у театрі Скарбека відбулась вистава "Наталка Полтавка" за п'єсою І.Котляревського. Перед виставою актор Л.Лопатинський виголосив пролог І.Франка. Див.: *Франко І.* Великі роковини: Пролог говорений перед ювілейною виставою "Наталки Полтавки" в пам'ять столітніх відродин українсько-руської народности. — Львів: З друкарні НТШ, 1898. — 15 с.

В промові моїй на ювілейній вечірці... — 1 листопада 1898 р. в Народному домі відбулася святкова Академія, на якій із промовами виступили М.Грушевський, С.Смаль-Стоцький та О.Колесса.

...в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя... — святкуванню 100-ліття "Енеїди" у Львові передувало відзначення 25-ліття наукової і літературної діяльності І.Франка (відбулося 30 жовтня 1898 р.). Обидві виголошені І.Франком промови — під час офіційної частини святкування та на банкеті — були опубліковані у статті О.Маковея "Ювілей 25-літньої діяльності Івана Франка". Див.: Літературно-науковий вістник. — Львів, 1898. — Т. IV. — Кн. II. — С. 128—130, 131—133.

...катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року — йдеться про тяжку фізичну (параліч) та психічну хворобу І.Франка, що виразно дала себе знати в цей час.

с. 129 в "Літературно-науковим вістником", коли його перестали пускати на Україну... — йдеться про цензурну заборону 1901 р. на надходження журналу "Літературно-науковий вістник" на підросійську Україну.

...ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували... — віли М.Грушевського та І.Франка у стилі неоренесансу були побудовані у Львові у 1902 р. за типовим проектом архітектора Мартина Заходного на Софіївці (місцині поблизу церкви св. Софії) на сусідніх парцелах відповідно за адресами: вул. Понінського, 6 (нині вул. Франка, 154, Державний меморіальний музей Михайла Грушевського) та Понінського, 3 (нині вул. Франка, 152, Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка).

...18 жовтня 1905 р. ... він крикнув "Конституція в Росії"! — йдеться про виданий 17 жовтня 1905 р. російським царем Миколою II "Височайший маніфест про вдосконалення державного порядку".

с. 131 Пріли над... слізницями по датки на видавництво — маються на увазі уклінні (слізні) листи-звертання про пожертви (датки) на видавничу справу, які писали М.Грушевський та І.Франко.

с. 132 Поминаючи півроку тому Драгоманова... — йдеться про написану весною 1926 р. статтю: *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 3—28. У цій книзі опублікована на с. 69—103.

с. 133 ..."Вперед" Лаврова... — йдеться про заснований П.Лавровим журнал, що виходив у 1873—1877 рр.

...**цїсарські чорно-жовті стовпи** — йдеться про прикордонні стовпи Австро-Угорської імперії, що, відповідно до династичних кольорів, мали чорні та жовті поперечні полоси.

...**протест проти недопущення української мови на яким-небудь російським конгресі — як то було з приводу археологічного київського з'їзду 1899 р.** ... — на XI Археологічний з'їзд, що мав відбутися у 1899 р. у Києві, члени Наукового товариства ім. Шевченка підготували низку доповідей. Однак через заборону друкувати їхні виступи українською мовою члени історично-філософської секції Товариства на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду й видати підготовлені доповіді в “Записках НТШ”. Із цієї ж причини західноукраїнські вчені не брали участі у роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові, XIII Археологічного з'їзду в 1905 р. у Катеринославі та XIV Археологічного з'їзду в 1908 р. у Чернігові.

с. 134 Не пора, не пора, не пора... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка, що був написаний у 1880 р. Опублікований у збірці “З вершин і низин” у 1887 р. та у другому, переробленому та доповненому, виданні 1893 р. У 1913 р. вірш у новій редакції був надрукований у збірці “Вірші на громадські теми”. В основу музики пісні лягла старовинна маршова німецька мелодія. Мелодію пісні опрацьовували різні композитори, зокрема Д. Січинський, музика якого стала дуже популярною. На початку XX століття музику до вірша написав М. Аркас. Детальніше див.: *Погребенник Ф.* Гімн національному відродженню України // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 4–6. — С. 3–8.

...**процитувати сей лист в своїй книжці: “З починів українського соціалістичного руху”** ... — йдеться про здійснене під час еміграції видання: *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. — Wien: [Вид-во] Укр. соціол. ін-ту, 1922. — 212 с. Вступна стаття М. Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти” була передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198.

“По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів! — пише Франко Павликові в 1878 році — насправді М. Грушевський цитує лист І. Франка до М. Павлика від кінця червня 1879 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Т. III: 1879–1881 / Зладив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — С. 56. У листі йдеться про надіслану М. Павликом працю І. Нечуя-Левицького “Іван Виговський та Юрій Хмельницький”.

...**його “Дрібній бібліотеці”** ... — йдеться про видавничу серію І. Франка “Дрібна бібліотека” (1878–1880).

et comp[aniam] — з лат.: та компанія.

...**надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпів у мене...** — йдеться про надруковану у Львові у 1878 р. брошуру І. Нечуя-Левицького “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина”.

с. 135 Розвивайся ти, високий дубе, весна красна буде! — М. Грушевський помиляється з датуванням: вірш “Розвивайся ти, високий дубе...” був написаний І. Франком 17 березня 1883 р. і вперше опублікований у збірці “З вершин і низин” у циклі “Україна”.

Її пізнавши чи ж я міг... — М. Грушевський цитує вірш І. Франка “Моя любов”, що відкривав цикл “Україна” у збірці “З вершин і низин”.

с. 136 Хоч в сусіда там пиха богацька... — М. Грушевський завершує виклад цитатою з вірша І. Франка “Антошкові П. (Азь Покой)”, що був написаний 15 листопада 1902 р. у відповідь на опубліковану у львівській щоденній газеті москвофільської орієнтації “Галичанин” статтю “Тщетная работа сепаратистов” (1902. — Ч. 222). В ній А. Петрушкевич, який заховався за псевдонімом “Азь Покой”, назвав українську мову

діалектом “общерусского языка”, а українських діячів — сепаратистами. Вірш І. Франка вперше був опублікований у журналі “Літературно-науковий вістник” (1902. — Кн. 12. — С. 179), а згодом увійшов до збірки “Semper tigr” (1906, цикл “На старі теми”).

Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 83–85. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 137 Про се в моїх книгах: “Початки громадянства” (генетична соціологія), с. 114 [і] д[алі] і “Історія укр[аїнської] літератури”, [т.] I, с. 218 і далі; Катерини Грушевської: “З примітивної культури”, с. 80–87, 184 [і] д[алі] — йдеться про праці: *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень: Український соціологічний інститут, 1921. — 328 с.; *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 1. — К.; Львів, 1923. — 360 с.; *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передм. М. Грушевського. — Б.м.: Держвидав України, 1924. — 224 с. (в останній праці М. Грушевський покликається на розвідки К. Грушевської “Примітивне мислення і його відгомони в нашій фольклорі” та “Тотем і Мана, дві категорії примітивної мислі”).

с. 138 ...в праці К. Никольського... — тут і далі йдеться про працю: *Никольский К.* О службах русской церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1885. — 411 с.

...в праці Крауса... — йдеться про працю: *Krauss Fr.* Haarschurgodschaft bei den Südslaven // Internationales Archiv für Ethnographie. — 1894. — Bd. VII. — S. 161–198.

с. 139 ...професор Кароль Потканський в студії “Postrzyżyny u Słowian i Germanów”... — йдеться про працю: *Potkański K.* Postrzyżyny u Słowian i Germanów. // Rozprawę Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. — Kraków, 1895. — Т. 32. — S. 330–422.

Чубинський, [т.] V, с. 4 (“Холмица”) — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. — СПб.: Типография Майкова, 1874. — 1209 с.

“В цьому часі (коло третього року) постригають дітей...” — тут і далі М. Грушевський цитує видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. IX: Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини / Зібр. і упоряд. Марко Грушевський. — Львів: Друкарня НТШ, 1907. — XXIII, 144 с.

В “Гуцульщині” Шухевича... — М. Грушевський цитує та пояснює видання: Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. V: *Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 ч. — Ч. III. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 257 с. Упорядником виправлена помилка М. Грушевського у позначенні частини (IV замість III).

с. 140 ...Боржковський на Поділлі записав сей обряд... — М. Грушевський переказує з роботи: *Боржковский В.* “Парубоцтво” как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. — 1887. — Т. XVIII. — Кн. VIII. — Август. — С. 765–776.

Відродження французької соціологічної школи

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 112–117. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія статті під заголовком “Відродження французької соціологічної школи (Дюркгем)” без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15206. — 11 арк.). Підпис “Мих. Грушевський” в кінці статті (арк. 11). На арк. 1 вгорі ліворуч дописано олівцем “М.Грушевський”, в центрі чорнилом навскіс — “Укр. 468”, олівцем вгорі праворуч — “Надрук. Первісне Громадянство, в. 1–2”.

Подається за першодруком.

М.Грушевський присвятив статтю огляду відновленого у Парижі “L’Année Sociologique” (“Соціологічного щорічника”), два томи якого він отримав. Див.: L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — 1012 р.; L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. II (1924–1925). — Paris: Félix Alcan, 1927. — 192 р.

с. 143 “L’Année Sociologique” — орган Дюркгейма і його школи... — “L’Année Sociologique” — соціологічний журнал, заснований у 1898 р. Е.Дюркгеймом. До 1913 р. під редакцією Е.Дюркгейма вийшли всі 12 номерів щорічника, через Першу світову війну видання журналу було перервано. У 1925 р. журнал було відновлено, його головним редактором став учень Е.Дюркгейма, його небіж М.Мосс. Після виходу двох томів у 1925 та 1927 рр. на зміну часопису прийшов журнал “d’Annales Sociologiques”, що нерегулярно видавався у 1934–1942 рр. З 1949 р. журнал “L’Année Sociologique” поновлений, його видання продовжується до цього часу.

Прізвище Е.Дюркгейма М.Грушевський писав без “й”: “Дюркгем”. У даному виданні написання виправлено відповідно до сучасних норм правопису.

...Марсель Мосс (Mauss), directeur d’études à l’Ecole des Hautes Études... — йдеться про професорську посаду М.Мосса (“directeur d’études”, дослівно з фр. — “директор досліджень”) у паризькій Практичній школі вищих досліджень (l’École Pratique des Hautes Études).

Прізвище вченого М.Грушевський писав без подвоєного “с” на кінці — “Мос”. У даному виданні написання виправлено відповідно до сучасних норм правопису.

In Memoriam. L’oeuvre inédite de Durkheim et de ses collaborateurs, с. 7–29 — йдеться про статтю, яка була підписана “М.М.” (Marcel Mauss) і відкривала нову серію “L’Année sociologique”. Див.: L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — Р. 7–29.

М.Грушевський помилився зі сторінками даної статті М.Мосса (поставив 7–40 замість 7–29), бо у тому ж розділі слідом за розділом “In Memoriam” на с. 30–40 була вміщена передмова до опублікованої у тій же книжці щорічника великої роботи М.Мосса. Див.: *Mauss M. Essai sur le don. Forme et raison de l’échange dans les sociétés archaïques // L’Année sociologique. — Nouvelle série. — Т. I (1923–1924). — Paris: Félix Alcan, 1925. — Р. 30–189.* У даному виданні помилка виправлена упорядником.

В протиставленні другій соціологічній організації Парижа, котрою кермував Рене Вормс... ..з... міжнародними конгресами, “анналами”, “Міжнародною соціологічною бібліотекою” і “Revue de Sociologie”... — йдеться про заснований Р.Вормсом у 1893 р. Міжнародний соціологічний інститут (фр.: Institut international de sociologie), який з того ж року почав проводити конгреси (лише у 1893–1903 рр. у Парижі відбулось

п'ять таких конгресів), а з 1895 р. видавати "Annales de L'Institut international de sociologie". Р.Вормс також заснував видавничу серію "Bibliothèque internationale de sociologie" та журнал "Revue Internationale de Sociologie".

...велася діяльність "Міжнародного соціологічного інституту"... — упорядником виправлено друкарську помилку (було "Міжнародного соціалістичного інституту").

с. 144 На фронті поліг син Дюркгейма, його найдорожчий ученик і сподіваний наступник в його роботі... — йдеться про Андре-Арманда Дюркгейма, який загинув 5 грудня 1915 р.

...нагородив Інститут Франції (Академія) їх спільну працю з історії релігій — йдеться про працю: *Hubert H., Mauss M. Mélanges d'histoire des religions.* — Paris, F. Alcan, 1909. — XLII, 236 р., що була відзначена Інститутом Франції (французькою державною академічною установою).

с. 146 ...курс сей видаватиме редакція "L'Année" цього року окремо... — задум був здійснений. Див.: *Durkheim E. L'Education Morale.* — Paris: Alcan, 1925. — III, 326 р.

...“Поділ соціальної праці” — перша велика наукова праця, що зробила йому ім'я, 1893 р., потім цінний соціологічний етюд про самовбивство, 1897 — йдеться про праці: *Durkheim E. De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures.* — Paris: Alcan, 1893. — 504 р. та *Durkheim E. Le Suicide, étude de sociologie.* — Paris: Alcan, 1897. — XII, 462 р.

с. 147 ...вийшли потім студії про кровосумішку і про подружню організацію в австралійських громадах — йдеться про видання: *Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie.* — Paris: Alcan, 1912. — 647 р.

с. 148 Один давніший, 1890-х рр., — історії соціалізму; з нього був опублікований початок... — йдеться про статтю: *Durkheim E. Note sur la définition du socialisme // Revue philosophique de la France et de l'étranger.* — Paris: Alcan, 1893. — Vol. XXXVI. — Р. 506–512.

...новіший, з-перед війни, — про прагматизм... — цей курс лекцій Е.Дюркгейма був опублікований лише у 1955 р. Див.: *Durkheim E. Pragmatisme et sociologie. Cours inédit prononcé à La Sorbonne en 1913–1914 et restitué par Armand Cuvillier d'après des notes d'étudiants.* — Paris: Librairie philosophique J.Vrin, 1955. — 212 р.

...Бергсона... Дьюї... — українською прізвища цих філософів *Bergson* та *Dewey* М.Грушевський подає як *Берсон* та *Діві*. У даному виданні упорядник зробила виправлення відповідно до чинного правопису.

Анрі Веушат... автор підручника американської археології і “Морфології ескимосів”, зробленої спільно з Моссом... — йдеться про Анрі Беша та його праці: *Beuchat H. Manuel d'archéologie américaine.* — Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, 1912. — 776 р.; *Mauss M., avec la collaboration de Beuchat H. Essai sur les variations saisonnières des sociétés Eskimos: Étude de morphologie sociale // L'Année sociologique.* — Т. IX. — Paris: Félix Alcan, 1904–1905. — Р. 39–132.

...помер з голоду і холоду на о[строві] Врангеля під час етнографічної експедиції в 1914 р. — з 1913 р. А.Беша брав участь у Канадській арктичній експедиції, помер на острові Врангеля, що знаходиться на Тихому океані поблизу Аляски, США.

...Поля Нувелін, автора студії про “Магію й індивідуальне право”... — йдеться про студію Поля Ювелена: *Huvelin P. Les tablettes magiques et le droit romain: mémoire présenté au Congrès international d'histoire comparée.* — Paris: Macon, 1901. — 66 р.

с. 149 “Чим би було — коли б не було війни...” — М.Грушевський наводить цитату зі статті М.Мосса (с. 28) у власному перекладі з французької.

с. 150 Французький соціологічний інститут, зложений останніми часами... — йдеться про заснований у 1924 р. Французький інститут соціології (*Institut Français de Sociologie*). Його першим президентом став М.Мосс.

Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла

Перша публікація: Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського / Українська академія наук. Історична секція. — К.: Держвидав України, 1926. — С. 1–23. Стаття розташована за передмовою редактора збірника М. Грушевського та після змісту збірника (українською та французькою мовами), що були пагіновані римськими цифрами. Підпис *Акад. Михайло Грушевський* та назва на шмудтитолі. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

Збірник “Київ та його околиця в історії і пам'ятках”, де була надрукована дана стаття, був першим із низки запланованих М. Грушевським так званих територіальних або порайонних збірників. Їх мали готувати засновані М. Грушевським у 1924 р. у складі Історичної секції ВУАН чотири комісії порайонного розроблення історії України. Цей “Київський збірник”, як його називав М. Грушевський, був здійснений заходами Комісії історії Києва та Правобережжя. Начерно він був готовий вже зимою 1924/1925 рр., але через фінансові труднощі був надрукований лише у 1926 р. У збірнику опубліковано 17 статей 14 авторів.

с. 152 ... “*Мысли о федеративном начале*”, 1861... — йдеться про працю: *Костомаров М.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // *Основа*. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158.

с. 154 ... *раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак[адеміком] Тутківським...* — йдеться про публікацію статті: *Тутковський П.* Передісторична природа Києва (Геологічне минуле території Києва за четвертинного періоду) // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. — К., 1926. — С. 25–32.

с. 155 ... *див. мою “Історію України-Руси”, [т.] I, [вид.] 3, с. 31–32* — тут і далі М. Грушевський посилається на третє, доповнене, видання 1-го тому “Історії України-Руси”, що вийшло у Києві 1913 р.

с. 156 *in situ* — з лат.: на місці.

...*Südrussland im Altertum, 1921, с. 64...* — М. Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: *Ebert M.* Südrussland im Altertum. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 р.

с. 157 *Головні праці: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, 1905; Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde, 1910; The expansion of the Slavs, 1913; Kdo byli naši předkové a co jsme po nich v sobě zdědili (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: Abkunft der Rumänen, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських “Записок”: “Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія”. Новіший перегляд ак[адеміка] Нідерле: Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves, 1922* — йдеться про праці: *Peisker J.* Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung. — Berlin: W. Kohlhammer. — 1905. — 271 р.; *Peisker J.* Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde: ein Vorbericht. — Stuttgart: W. Kohlhammer, 1910. — 8 р.; *Peisker J.* The Expansion of the Slavs // *Cambridge Medieval History*. — Vol. 2. — Cambridge, 1913. — P. 418–458; *Peisker J.* Kdo byli naši předkové, co jsme po nich v sobě zdědili. — Praha: J. Peisker vl. nákladem, 1921. — 62 s.; *Peisker J.* Die Abkunft der Rumänen wirtschaftsgeschichtlich untersucht // *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. —

Jg. 15. — 1917. — Nos. 1–4. — P. 160–205; *Грушевський М.* Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки: Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія // *Записки НТШ*. — Т. СІІІ. — Кн. ІІІ. — Львів, 1903. — С. 5–27 (передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 197–216); *Niederle L.* Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves // *Revue des études slaves*. — 1922. — Vol. 1. — P. 19–34.

с. 158 Головні праці: Эллинство и иранство на юге России, 1918; *Iranians and Greeks in South Russia, 1922; Les origines de la Russie kievienne, 1922.* (Мій перегляд поглядів, висловлених в цих працях, і їх оцінка вже з'явилися на сторінках “України”, 1925, кн. ІV) — йдеться про праці: *Ростовцев М.И.* Эллинство и иранство на юге России: Общий очерк. — Петроград: Огни, 1915. — 178 с.; *Rostovtzeff M.* *Iranians and Greeks in South Russia*. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.; *Rostovtzeff M.* *Les origines de la Russie kievienne* // *Revue des études slaves*. — 1922. — Т. 2. — Fas. 1–2. — P. 5–18.

Грушевський М. Рец. на: М.И.Ростовцев, Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, с. VII + 190; *Iranians and Greeks in South Russia* by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922, с. XVI + 160, 4°; *Les origines de la Russie*, par M. Rostovtzeff. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5 — 18; М.И.Ростовцев, Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических (Российская Академия истории материальной культуры), 1925, с. VIII + 623 // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158.

с. 159 ...Сумера... — очевидно, М.Грушевський транскрибує назву однієї з найдавніших цивілізацій у Межиріччі (Месопотамії) так, як прийнято у західній традиції (англійською, німецькою, французькою та ін. буде “Sumer”). Сучасні українські (та російські) дослідники означають її як “Шумер”.

Децо з літератури цього питання див. в “Записках львівських”, т. 87, с. 148–149 — йдеться про видання: “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”. — Т. LXXXVII. — Львів, 1909.

с. 160 ...гінаїкократію... — так М.Грушевський транскрибує з грецької слово Гуннаїкократія, що дослівно означає “влада жінок”. У сучасному науковому вжитку транскрибується як “гінекократія”, у дискурсі є непоширеним.

Еберт в новітій археологічній огляді наших країв... — М.Грушевський посилається і далі цитує (у власному перекладі, із зазначенням сторінок) роботу: *Ebert M.* *Südrufland im Altertum*. — Bonn, Leipzig: K. Schroeder, 1921. — XIII, 436 p. Упорядником виправлено друкарські помилки у зазначенні сторінок цієї книги (правильно “с. 37–38” замість “с. 378”; “с. 42 [i] д[алі]” замість “с. 42 дд.”).

...приймає гіпотезу пок[ійного] Гадачека... — йдеться про працю: *Hadaczek K.* *Złote skarby Michałkowskie*. — Kraków, Lwów: Staraniem i nakł. Muzeum imienia Dzieciuszyckich, 1904. — 30 s., 13 tabl.

...Iranians, с. 40 — тут і далі М.Грушевський посилається і цитує (у власному перекладі) працю: *Rostovtzeff M.* *Iranians and Greeks in South Russia*. — Oxford: Clarendon Press, 1922. — XV, 260 p.

“Slovanské Starožitnosti”, I, IV, Původ a počátky Slovanů východních, 1924, с. 216–217, 220–221 — тут і далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) та посилається на роботу: *Niederle L.* *Slovanské starožitnosti. Původ a počátky Slovanů východních. Oddíl I*. — Svazek IV. — V Praze: Nákladem Bursíka & Kohouta, 1924. — 286 s.

с. 162 Проф[есор] Фасмер в студії “Die Iranier in Südrussland” (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923)... — йдеться про роботу: *Vasmer M.* *Unter-*

suchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrußland. — Leipzig: Markert & Petters, 1923. — 79 р.

с. 163 *hiatus* — з лат.: розрив, прірава.

Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [і] д[алі] — тут і далі М. Грушевський цитує у власному перекладі та в оригіналі, переказує та посилається на працю: *Шахматов А.А.* Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография “Научное дело”, 1916. — 151 с.

Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры, 1920 — йдеться про роботу: *Март Н.* Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры // Материалы по яфетическому языкознанию. — Вып. XI. — Лейпциг, 1920. — 54 с.

с. 166 **Звісню теорію Погодіна-Соболевського “роз’яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва** — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М. Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О. Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої писемності. З критикою тенденційних тверджень М. Погодіна і О. Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М. Максимович, О. Котляревський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, М. Дашкевич, П. Житецький, А. Кримський та інші.

с. 167 **...в своїй останній праці...** — йдеться про роботу: *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград: Издание Русского исторического журнала, 1919. — 64 с.

...він каже: “Решительно не могу согласиться с этим положением...” — М. Грушевський наводить цитату зі згаданої праці із с. 12.

с. 168 **...висунув я в своїй студії 1898 р. ...** — йдеться про “Історію України-Руси”, перший том якої М. Грушевський опублікував у 1898 р.

...Валіана Масуді... — йдеться про політичне об’єднання Валіана, згадане у творах арабського історика Аль Масуді.

с. 169 **...на підставі задокументованого ольвійського декрету Протогена...** — йдеться про одну з найяскравіших лапідарних пам’яток — декрет на честь ольвійського багатія і громадського діяча Протогена (жив в останню чверть III ст. до н. е.), який дав у борг Ольвії велику суму грошей для закупки хліба у неврожайні роки, відбудови старих і будівництва нових укріплень, придбання подарунків вождям ворожих племен.

с. 171 **κοινή** — з грец.: койне (загальна народна мова, що виникла на ґрунті панівного діалекту).

Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський*. Там же зазначена дата її завершення: “15 січня 1927 року”.

Машинопис з правками чорнилом й олівцем та друкарськими позначками, зробленими М. Грушевським, зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17167. — 59 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс напис “Укр. 774”. Над титулом “В ТРИДЦЯТИ РО-

КОВИНИ КУЛІША” — зроблена М.Грушевським позначка олівцем: “Вгорі, більшим шрифтом”. Нижче олівцем дописана назва: “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Підпис — у кінці статті після дати.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди тридцяті річниці смерті визначного українського письменника, історика, етнографа, літературного критика і перекладача П.О.Куліша (1819–1897). Оpubлікована у спеціальному розділі часопису “Україна”, названому “В тридцяті роковини смерті Куліша”. Через те, що назва розділу стоїть над назвою статті та не відбита рискою, у бібліографії та в історіографії загалом назву цієї статті часто помилково подають із назвою розділу: “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Крім цієї статті М.Грушевського, у названому розділі були опубліковані студії: *Житецький І.* Куліш і Костомаров: Недруковане листування 1860–1870 рр. (с. 39–65), *Грушевський О.* Повісті Куліша з середини 1850-х років (с. 66–75), *Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в 1869–70 рр. (с. 76–93), Перша редакція “Іродової мороки” Куліша (с. 94–104) з передмовою М.Грушевського (с. 94–96). Передмова передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233–236.

20 лютого 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене П.Кулішу. На ньому виголосили доповіді М.Грушевський (“Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”), К.Студинський (“Куліш і галичани”) та І.Житецький (“Куліш і Костомаров”).

с. 174 ...в Українській академії наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й іншої спадщини Куліша... — опрацювання спадщини П.Куліша та підготовка його творів і листування до видання складала завдання кількох академічних комісій. Створена наприкінці 1918 р. академічна Постійна комісія для видання пам’яток новітнього українського письменства під головуванням акад. С.Єфремова провадила працю над студіюванням творчості П.Куліша. З 1921 р. співробітники щойно створеної Комісії для дослідів над історією політично-громадських течій на Україні (згодом перейменованої на Комісію для вивчення революційних рухів на Україні) при ВУАН О.Дорошкевич та П.Рулін опрацьовували архівні матеріали П.Куліша під керівництвом голови Комісії того ж таки акад. С.Єфремова. На противагу їм у 1927 р. М.Грушевський створив Комісію для дослідження нової української історіографії, одним із завдань якої було вивчення творчості П.Куліша.

У 1927 р. був опублікований так званий “Кулішівський збірник” — під редакцією С.Єфремова та О.Дорошкевича побачило світ видання: Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видання пам’яток новітнього українського письменства / Українська академія наук. Збірник історично-філологічного відділу. — № 53. — К., 1927. — 200 с.

Також у 1920-х рр. у різних академічних виданнях (“Україна”, “Записки історично-філологічного відділу ВУАН” та ін.) публікувалося листування П.Куліша. Проте корпусне видання його листів стало можливим лише багато років потому, коли вже у незалежній Україні видавництво “Критика” розпочало амбітний проект з підготовки 35-томного Повного зібрання творів П.Куліша, частиною якого є серія “Листи”. Див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1: 1841–1850. — 648 с.; К., 2009. — Т. 2: 1850–1856. — 672 с.

...Археографічна комісія готує видання його невиданої історичної праці — що мала становити другий том “Матеріалов до воссоединения Руси”, та не була ним

видана... — у 1874–1877 рр. П.Куліш опублікував тритомну монографію “История воссоединения Руси”, з її завершенням у 1877 р. почав публікувати зроблені ним для цієї капітальної студії документальні виписки, яких назбирав на декілька томів. Однак за життя П.Куліша вийшов лише один том під назвою “Материалы для истории воссоединения Руси”, в якому були представлені документи за 1578–1630 рр.

Археографічна комісія УАН одразу після свого створення з подачі І.Каманіна повернулася до ідеї Київської комісії для розбору древніх актів оприлюднити другий том запланованої П.Кулішем документальної збірки. Було вирішено друкувати її під заголовком “Материалы до истории українського козацтва 1626–1639 рр.”, однак здійснити видання не вдалося.

с. 175 ...навпаки, хотів бути “паном на всю губу” — фразеологізм “бути паном на всю губу” П.Куліш вживав неодноразово у кількох творах, зокрема в автобіографічному “Историчному оповіданні”, у романі “Чорна рада”, вертепній драмі “Іродова морока (Святочне представлення на малорусском языке)” та ін. М.Грушевський тут і далі вживає цей питомий вираз П.Куліша.

с. 176 В автобіографічній “Жизни Кулиша” — писаний коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною... — автобіографія “Жизнь Кулиша” написана письменником від третьої особи у серпні 1867 р. Наступного, 1868 року, надрукована без зазначення прізвища автора у 8-ми числах львівського журналу “Правда”. Тут і далі М.Грушевський переказує та цитує з цього видання. Див.: Правда. — 1868. — № 2. — С. 19–21; № 3. — С. 32–34; № 4. — С. 45–46; № 24. — С. 283–286; № 25. — С. 296–300; № 26. — С. 311–312; № 27. — С. 322–324; № 28. — С. 335–336.

...се писала його дружина... — жінкою П.Куліша була Олександра Михайлівна Білозерська, українська письменниця, відома під псевдонімом Ганна Барвінок.

с. 177 ...змалював Куліш у своїй повісті: “История Уляны Терентьевны” — йдеться про одну з повістей трилогії П.Куліша “Воспоминания детства”, що була вперше надрукована П.Кулішем у журналі “Современник” під псевдонімом. Див.: *Николай М. История Уляны Терентьевны // Современник.* — СПб., 1852. — Т. XXXIV. — № 8. — С. 139–252.

с. 178 ...Орест Ів. Левицький в невеличкім, але дуже змістовнім і влучнім начерку, надрукованім п’ятнадцять літ тому в VIII т. київских “Записок” як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року (“Украинофилам”)... — йдеться про начерк: *Левицький О. Украинофилам* (Невідомий твір П.Куліша) // *Записки Українського наукового товариства у Києві.* — Кн. VIII. — К., 1911. — С. 62–68, що передував публікації: *Куліш П. Украинофилам* // Там само. — С. 69–86. Далі М.Грушевський переказує та цитує (у власному перекладі) цей твір П.Куліша з посиланням на дане видання, для уточнення перекладу деякі слова наводить в оригіналі у дужках.

Зацитувавши звісний лист Куліша до Марка Вовчка... — йдеться про лист П.Куліша до Марка Вовчка від 15 березня 1862 р. Див.: *Шенрок В. П. А. Кулиш. Биографический очерк* // *Киевская старина.* — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 47–48.

с. 179 ...в своїх “Листах з хутора” 1861 р. ... — йдеться про художньо-публіцистичний цикл “Листи з хутора”, що П.Куліш опублікував у журналі “Основа” у січні–квітні 1861 р. під псевдонімом “Хуторянин”. Див.: *Хуторянин. Листи з хутора.* Лист I. Лист II. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. Лист IV. Про злодія в селі Гаківниці // *Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 310–318; Кн. 2 — Февраль. — С. 227–232; Кн. 3. — Март. — С. 25–324; Кн. 4. — Апрель. — С. 143–156.

Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному “Історичному оповіданні” ... — “Твори Куліша” вид[ання] львівської “Просвіти”, [т.] VI, с. 387 — йдеться про нарис “Історичне оповідання”, що вперше було опубліковане як передмова до збірки П.Куліша “Хуторна поезія” (Львів, 1882). Тут і далі М.Грушевський наводить цитати за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с.

...IX том “Записок іст[орико-]філ[ологічно го] відділу Укр[аїнської] академії” в цікавим матеріалом про хуторне будівництво Куліша в попереднього часу (В.Петров. Куліш-хуторянин, 1853–1854) — йдеться про публікацію: Петров В. Куліш-хуторянин (теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. IX. — К.: ВУАН, 1926. — С. 156–184.

с. 186 *ἀριστεος* — з грец.: краший.

с. 187 “Слава козацького батька не засліпила ї тоді автора”, — споминає він в 1890-х роках. Він йому противставив у цій поемі (“Великі проводи”, 1861)... — йдеться про написаний П.Кулішем у 1861 р. твір “Великі проводи: поема 1648”, що був вперше опублікований у журналі “Основа” (1862. — Кн. 1. — Январь. — С. 17–70; Кн. 2. — Февраль. — С. 30–81). М.Грушевський цитує написані у 1890-х рр. П.Кулішем коментарі до цієї поеми та сам твір за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

с. 188 Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові... — далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) коментар П.Куліша до його ж поезії “Дунайська дума”. Див.: Куліш П. Дунайська дума, первая половина (1648–1654). Примечания к “Дунайской думе” // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 25–43.

с. 190 ...епілог до “Настусі” ... — М.Грушевський цитує заключні два рядки поеми П.Куліша “Настуся” (частина 6. “Замість епілога до поеми (брату Тарасові на той світ)”), написаної та опублікованої у 1861 р. у журналі “Основа”. Див.: Куліш П. Настуся (поэма, 1648), Ивану Пилиповичу Хильчевському. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 1–30; Куліш П. Настуся. Замість епілога до поеми: Брату Тарасові на той світ. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 1–16.

...на царську службу до Варшави — у 1866–1868 рр. П.Куліш працював у Варшаві, де був директором відділення духовних справ у комісії внутрішніх справ у Царстві Польському та членом комісії для перекладу польських законів. Остання мала русифікаторський характер, участь в її роботі П.Куліша викликала невдоволення ним у колах польської та української інтелігенції.

...Лист до Хильчевського, 1866 р. ... — М.Грушевський у власному перекладі цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 11/23 жовтня 1866 р. з Варшави. Див.: Письма Куліша к И.Ф.Хильчевскому. 1858–1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 87. Упорядником виправлена друкарська помилка зазначеної у першому реченні сторінки.

с. 191 ...дали йому змогу зробити велику заграничну подорож ... — у 1869–1871 рр. П.Куліш подорожував Західною Європою, жив у Венеції, Відні, Празі, Львові.

...інтересні, але, може, перебільшені спомини пок[ійного] Кониського... — йдеться про спогади про П.Куліша у роботі: Кониський О. Споминки. Дмитро Пильчиков // Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родин. — Львів, — 1894. — № 4. — С. 92–93. Ці спогади потім були процитовані у студії: Шенрок В. П.А.Куліш. Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 52–56.

с. 192 *...автентичні панеїрики Куліша його шефові кн[язю] Черкаському з сього часу...* — йдеться про висловлені П.Кулішем у цей час у листах до І.Хильчевського та П.Чуйкевича звеличення В.Черкаського як “незвичайної” та “наймудрішої людини, яку він лише зустрічав у житті”. Див.: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 86; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х років XIX ст.) // Україна модерна. — 2003. — Ч. 8. — С. 73—106.

...листи Куліша з Варшави 1865—1866 рр. до його приятеля Остапа Вересаю. Шан[овний] видавець сих листів... — йдеться про підготовлену Оленою Пчілкою публікацію: Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова / Публ. Олени Пчилки // Киевская старина. — 1904. — Кн. II. — Февраль. — С. 211—228.

с. 194 *...в ранніх творах Куліша, приміром в “Чорній раді”* — історичний роман “Чорна рада” П.Куліш написав у 1845 р., тоді ж у Санкт-Петербурзькому журналі “Современник” були опубліковані п’ять його розділів.

...II т. “Истории воссоединения”... — М.Грушевський посилається на видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 456 с.

с. 195 *...вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії...* — йдеться про вже вище згадану автобіографію “Жизнь Кулиша”, надруковану у 1868 р. у львівській “Правді”.

с. 195—196 *...приятнюючись з Грабовськими й Свідзинськими...* — П.Куліш говорить про свої приятні стосунки з родинами поляків, які мешкали в Україні, — літератора, історика і громадського діяча М.Грабовського та бібліофіла, мецената, культурного діяча К.Свідзинського.

с. 196 *...“Іродова морока”. Новішими часами її передруковано з пізнішої, цензуреної... редакції. Я тому вважав потрібним нагадати... сей перший варіант...* — йдеться про передрук “Іродової мороки” з цензурними правками у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. IV. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 4. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — С. 407—501 (з коментарями). У тому ж числі часопису “Україні”, де була опублікована ця стаття М.Грушевського, побачила світ і публікація: Перша редакція “Іродової мороки” Куліша // Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 94—106, де на с. 94—96 була передмова М.Грушевського до безцензурної “Іродової мороки”. Передмова передрукована: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233—236.

...в першій томі “Истории воссоединения”... — тут і далі М.Грушевський посилається, переказує та цитує у власному перекладі видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 363 с.

“Правда”, 1868, с. 285—286 — М.Грушевський цитує видання: Жизнь Кулиша // Правда. — Львів, 1868. — № 24. — С. 283—286.

Там же, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 14—15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у числах 1—17, 25—35).

с. 198 *...II том “Воссоединения”...* — далі М.Грушевський, помічаючи відповідні сторінки, кілька разів поспіль посилається, переказує та цитує у власному перекладі (із зазначенням у дужках поруч з перекладом деяких оригінальних виразів та пояснень

окремих висловів П.Куліша) вже згаданий другий том тритомної праці “История воссоединения Руси” видання 1874 р.

О козаках, 1878, перед[руковано] в XIV т. “Монографій” (Собр[ание] соч[инений], [кн.] V, с. 619) — М.Грушевський посилається на статтю М.Костомарова “О козаках (по поводу статьи П.А.Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах “Русского архива”, изд. 1877 года)”, що була вперше надрукована у журналі “Русская старина” (1878. — № 3), а згодом увійшла до XIV тому “Исторических монографий” (СПб., 1881). При цитуванні М.Грушевський послуговувався її перевиданням. Див.: Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. — Кн. 5. — Т. 14.

Див. Листи до Хильчевського, — “К[иевская] стар[ина]”, 1898, [кн.] I — тут і далі йдеться про публікацію: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 84—149.

с. 203 ...на руського Іллю... — день пам’яті Ілі Руського, або Ілі Муромця, — 1 січня.

с. 206 ...пише він приятелеві своєю мішаниною українського і великоруського... — М.Грушевський цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 28 листопада 1874 р.

Вона вийшла тільки в 1879 р., під назвою “Хуторская философия и уединенная от света поэзия” — йдеться про видання: Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1879. — 305 с. Її зміст був таким: I. Почему русская пресса мало содействует размножению в обществе умных и добродетельных людей. II. Просветительный элемент в глухом захолустье. III. Иродова морока. Святочное представление на малорусском языке. IV. Замена университетских лекций народоизучением. V. Поэтический протест одного древнего народа против другого. VI. Возможность поднять из упадка нравственные способности общества. VII. Беседа Старого Розума з Недомыслом, святочное философствование на малорусском языке. VIII. Хуторянка, святочная оперетта на малорусском языке”. Див.: Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього // Українська бібліографія. — Вип. 2. — К.: Держвидав України, 1929. — С. 49—50.

Упорядником виправлена друкарська помилка дати виходу даної книги (1879 замість помилкового 1897 року).

...один її примірник — з Петерб[урзької] публічної бібліотеки — книга і далі зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург, РФ).

с. 209 Sic — з лат.: так, саме так. Підкреслює, що попередній вислів не є помилкою.

...“Останньому кобзареві козацькому” ... — вірш П.Куліша вперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзареві”.

с. 210 Передрукована в “Творах”, т. I, с. 323—324 — М.Грушевський цитує вірш за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

с. 211 ...одночасно з III томом “Воссоединения” ... — йдеться про видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — М.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1877. — IV, 374 с. Далі М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі.

...продовжувалося в “Отпадении” ... — йдеться про тритомну працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)”, що вийшла у Москві як томи “Чте-ний в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” у 1888—1889 рр.

...“Казакі по отношению к государству и обществу” — йдеться про видання: Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. —

Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі та посилається на відповідні сторінки (у дужках).

Його дальші історичні праці: “Отпадение Малороссии от Польши”... — назва праці П.Куліша виправлена упорядником. У М.Грушевського було “Отделение Малороссии от Польши”.

...“Украинские пань и казаки в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого”... — йдеться про працю: Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. — М., 1895. — Январь. — С. 298–322; Февраль. — С. 610–632; Март. — С. 92–136; Апрель. — С. 642–682; Май. — С. 179–205.

с. 214... “Вселись у нового Гомера, щоб у твої “живі” велично задзвонив! — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “Молитва Боянові, “соловеві старого времени”” зі збірки “Дзвін” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — С. 359.

“З Вишні Іоанна, що й богословством проувітав, і в житті був без обмана... — тут і далі М.Грушевський цитує поему П.Куліша “Грицько Сковорода. Староруська поема” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. 2. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 2. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — 559 с.

“Серед бурі й напасті, в розхвилюваному життєвському морі... як пророчив серед бурі” — цитата з роботи П.Куліша наведена у перекладі М.Грушевського.

...Сковорода, прославлений окремою поемою... — П.Куліш писав поему “Грицько Сковорода. Староруська поема” у 1890-х рр. (написав дві пісні, третю не завершив).

Ист[ория] воссоединения, [т.] I, с. 318–319 — упорядником виправлена друкарська помилка у посиланні на том даної праці П.Куліша (у першодруку помилково був вказаний т. III).

с. 215 ...“То була спасенна сила — щирю правду проявила... — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “На двадцяті роковини великого похорону”, що був опублікований у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

с. 216 “До гурту ж, небожата, і великі й малі... — М.Грушевський тут і далі цитує твір П.Куліша “Зазивний лист до української інтелігенції” зі збірки “Хуторна поезія” (Львів, 1882) за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с. (опублікована на с. 566–586).

Упорядником виправлені допущені у першодруку помилки у бібліографічних посиланнях (число тому “Творів” та сторінки).

с. 217 Досить було вже того, як він його почастував, “подаючи йому український переклад Шекспірових творів” звісною характеристикою: “Народе без пуття, без честі і поваги... — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів”, що був опублікований поруч із “Зазивним листом до української інтелігенції” у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3–17. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис у двох примірниках зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17164. — 44 арк.). Перший примірник (арк. 1–22) — з правками чорнилом та олівцем рукою М.Грушевського, а також з друкарськими помітками. На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс помітка чорнилом “Укр. 789”. Червоном олівцем зверху дописано: *акад. Михайло Грушевський*. На арк. 22 внизу статті підпис: *Акад. М. Грушевський*. Другий примірник (арк. 23–44) — чистий.

Подається за першодруком. Упорядник не розшифрувала часто вживані М.Грушевським криптоніми “О.М.” та “Ол.М.” на позначення ім’я та по-батькові Олександра Матвійовича Лазаревського, однак були розкриті скорочення (замість “О.М-ча” подаємо “О.М[атвійови]ча” та под.).

У четвертій книзі часопису “Україна” за 1927 р., де опубліковано цю статтю М.Грушевського, перший розділ “Розвідки й замітки” був присвячений видатному українському історику, джерелознавцю, генеалогу, видавцю О.М.Лазаревському (1834–1902) та мав підзаголовок “Двадцять п’ять роковини смерті Ол.М.Лазаревського”. Таким чином, назва статті М.Грушевського, що відкривала розділ, склалась із двох частин — підзаголовку розділу та власне назви. Інколи у бібліографічних описах назва цієї статті подається без зазначення підзаголовку: “Кілька слів про його [Лазаревського О.М.] наукову спадщину та її дослідження”.

Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали до його біографії (з малюнками) (с. 18–82); *Лазаревська К.* Лазаревський О.М. і старе українське мистецтво (с. 83–97); *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова (с. 98–104); *Осадчий Т.* Про діяльність О.М.Лазаревського в останні часи на Конотопщині (с. 105–106).

10 квітня 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене пам’яті О.М.Лазаревського. З науковими доповідями виступили М.Грушевський (“Наукова спадщина О.М.Лазаревського та її дослідження”), М.Василенко (“Головні моменти життя і діяльності О.М.Лазаревського”), К.Лазаревська (“О.М.Лазаревський та старе українське мистецтво”), О.Гермайзе (“Значіння праць Лазаревського для української історіографії”).

с. 219 ...монументальної праці Лазаревського “Описание старой Малороссии”... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1–3. — К.: Типография К.Н.Милевского, 1888–1902. Том перший був присвячений Стародубському полку, том другий — Ніжинському полку, а том третій — Прилуцькому полку.

...ак[адемiк] Багалій назвав його “Новим істориком Малороссии”... — йдеться про велику рецензію Д.Багалія: *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк / Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. Приложение к LXIX тому “Записок Императорской Академии наук”. — № 3. — СПб., 1891. — 148 с.

...студія про посполитих (1866)... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783): Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — 1866. — Вып. 1. — С. 1–152 та окремою відбиткою.

...“Обозрение Румянцевской описи” (1866–1867)... — “Обозрение Румянцевской описи Малороссии” вийшло у чотирьох випусках, два перших (по Чернігівському та Київському і Ніжинському полкам) у 1866–1867 рр. підготував О.Лазаревський, два

останніх (по Стародубському полку та доповнення) у 1875 і 1885 рр. — Н.Константинович. М.Грушевський згадає видання: *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1: Полк Черниговский. — Чернигов: Губернская типография, 1866. — 138 с.; Вып. 2: Полки Киевский и Нежинский. — Чернигов: Губернская типография, 1867. — 139–390 с.

...*монографія про Полуботка (1880)*... — йдеться про видання: *Лазаревский А.* Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII ст. // Русский архив. — 1880. — Кн. I. — С. 137–209.

...*генеалогії “Людей старой Малороссии”*... — йдеться про цикл публікацій О.Лазаревського у часописах “Русский архив”, “Исторический вестник” та “Киевская старина” у 1875–1888 рр. Див.: Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 91–97; Кн. 3. — С. 311–323; Кн. 4. — С. 439–452; Кн. 7. — С. 248–264; Кн. 8. — С. 402–409; Кн. 11. — С. 297–308; 1876. — Кн. 12. — С. 437–455; Люди Старой Малороссии // Исторический вестник. — 1880. — Т. 2. — Август. — С. 710–730; Люди Старой Малороссии // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 101–125; Кн. 3. — С. 479–498; Кн. 8. — С. 243–258; 1884. — Кн. 1. — С. 51–82; 1885. — Кн. 5. — С. 1–20; 1886. — Кн. 1. — С. 1–16; Кн. 7. — С. 443–455; 1887. — Кн. 6–7. — С. 379–395; Кн. 8. — С. 627–637; 1888. — Кн. 11. — С. 364–373.

...*двох офіційних рецензій на подані ним на академічну премію томи перший і другий “Описания”*... — йдеться про вже згадану рецензію Д.Багалія на перший том праці О.Лазаревського “Описание старой Малороссии” та рецензію В.Мякотіна на другий том. Див.: *Мякотин В.* К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание старой Малороссии, т. II: Полк Нежинский” / Отчет о тридцать седьмом присуждении наград графа Уварова. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1896. — 126 с.

...*неофіційної оцінки першого тому, зробленої пок[ійним] І.В.Луцицьким*... — йдеться про студію: *Луцицкий И.* [Рецензия] “Описание Старой Малороссии” А.Лазаревского. Том первый. Полк Стародубский // Университетские известия. — К., 1889. — Т. 12. — С. 283–297.

с. 221 ...*серія начерків про “изыскателей малорусской старины”* — М.Грушевський переповідає задум О.Лазаревського, що був викладений у вступі до праці історика “Прежние изыскатели малорусской старины”, вперше надрукованої у часопису “Киевская старина” (1894. — Кн. 12. — С. 349–351). О.Лазаревський встиг написати лише кілька начерків із задуманого: про Я.М.Марковича (1776–1804) (Киевская старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 351–387), О.І.Мартоса (Киевская старина. — 1895. — Кн. 2. — С. 170–194) та О.М.Марковича (1790–1865) (Киевская старина. — 1897. — Кн. 1. — С. 92–111; Кн. 2. — С. 275–310). Перші два нариси — про Я.М.Марковича та О.І.Мартоса були передруковані разом із передмовою у виданні: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // *Лазаревский Ал.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии: В 5 т. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Г.Т.Корчак-Новицкого, 1895. — Т. II. — С. 78–140. Третій нарис — про О.М.Марковича — у четвертому томі цієї ж збірки статей. Див.: *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (р. 1790 — † 1865) // *Лазаревский Ал.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии: В 5 т. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. — Т. IV. — С. 78–94.

...*Олександр та Микола Маркевичі* — упорядником виправлено помилку М.Грушевського (було: “Андрій та Микола Маркевичі”): О.Лазаревський писав про Олек-

сандра Михайловича Марковича (1790—1865), а не про Андрія Івановича Маркевича (1781—1831), батька Миколи Андрійовича Маркевича (1804—1860).

...їх можна знайти в покажчику: тимчасом в покажчику Пономарева, в “К[иївській] старині”, 1902 р. кн[изі], а незадовго має вийти новий і повніший в “Укр[аїнському] археограф[ічному] збірнику”, т. II, присвяченому Ол. М[атвійови]чу — у 1902 р. після смерті О.Лазаревського був опублікований бібліографічний хронологічний покажчик та предметно-іменний ключ до нього. Див.: П[ономарев] С. Труды А.М.Лазаревского (Сообщения, исследования, рецензии): В хронологическом порядке // Киевская старина. — 1902. — Кн. 5. — С. XXXI—LII. Анонсований М.Грушевським покажчик також був опублікований. Див.: Ткаченко М. Праці О.М.Лазаревського та про О.М.Лазаревського (з передмовою та покажчиком) // Український археографічний збірник. — Т. II. — К., 1927. — С. LI—LXXX.

с. 221—222 ...як “первого по времени изыскателя малорусской старины с ясно выраженным намерением — дать тогдашнему читателю возможность познакомиться с историей родины” — М.Грушевський цитує роботу: *Лазаревский А.* Преганне изыскатели малорусской старины // Киевская старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 350.

“Автор не сообщает нам никаких сведений...” — М.Грушевський цитує, переказує та пояснює деякі місця (у дужках) із вищезгаданої рецензії І.Лучицького.

с. 223 ...перед[ова] [до] III т., с. IX... — М.Грушевський посилається на видання: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III: Полк Прилуцкий. — XIV, 426, XXIII с.

с. 226 “В сій книзі, як і в спеціальних начерках, присвячених людям старої Малоросії...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує (із зазначенням відповідних сторінок) вже згадану рецензію Д.Багалія.

Його “Очерки”, надруков[ані] в 1871 р. ... — йдеться про студію: *Лазаревский А.* Очерк из быта Малороссии XVIII века. 1. Приходское духовенство. 2. Монахи // Русский архив. — 1871. — Кн. XI. — Ст. 1884—1905.

Упорядником виправлено друкарську помилку у позначенні часу виходу даної роботи (було “1874”).

с. 227 Висловлюючи жаль, що автор “поскупився на відомості про розміри рухомого майна старшини”... — тут і далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі, із зазначенням відповідних сторінок) згадану рецензію І.Лучицького.

“Д[обродію] Л[азаревсько]му іноді робили докори за надмірно темні фарби...” — М.Грушевський цитує у власному перекладі, із зазначенням сторінок названу рецензію В.Мякотіна.

с. 229 ... І гармонія, і сила — музика та й годі! — М.Грушевський цитує уривок з вірша Т.Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845).

...написав для “Основи” свою першу статтю про Полуботка... — йдеться про роботу: *Лазаревский А.* Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 8. — Август. — С. 9—19.

...кільканадцять літ потім, представив постать героя української старшини Костомаров... — очевидно, йдеться про статтю: *Костомаров Н.И.* Павел Полуботок // Русская старина. — 1876. — Март. — С. 500—525.

“Ми не бачимо сього з усієї діяльності чернігівського полковника...” — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату зі згаданої вище статті О.Лазаревського про П.Полуботка.

с. 230 *“Киев[ская] ст[арина]”, 1890, [кн.] XII, с. 538* — М. Грушевський посилається на роботу: *Шульгин Я.* Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724) // Киевская старина. — 1890. — Кн. XII. — С. 522–538.

“Україна”, 1925, кн. VI, с. 105 — М. Грушевський посилається на статтю: *Василенко М.* Павло Полуботок. З приводу двісталітньої річниці його смерті (29 XII — 1724) // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 80–108.

с. 231 *...присвятив йому кілька важеньких уваг в статті про Кочубеїв (1876)...* — йдеться про нарис: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках. 16. Кочубеи // Русский архив. — 1876. — Кн. 12. — С. 439–455.

...ближче взявся до нього під кінець свого життя (1898) в замітках на книгу Уманця... — далі М. Грушевський цитує та коментує нарис із позначенням відповідних сторінок у дужках: *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца “Гетман Мазепа”) // Киевская старина. — 1898. — Кн. 3. — С. 457–485; Кн. 4. — С. 132–167; Кн. 6. — С. 395–411.

с. 235 *...розпочата ним в 1891 р. серія “Из истории сел и селян Левобережной Малороссии”* — йдеться про публікації: *Лазаревский А.* Из истории сел и селян Левобережной Малороссии. 1. Село Грицовка. 2. Село Озеряне. 3. Село Дегтяри // Киевская старина. — 1891. — Кн. I. — С. 1–18; *Лазаревский А.* Из истории сел и селян Левобережной Малороссии. 4. Полковник Галаган в приднепровских своих маестностях. 5. Земельные захваты Булюбашей // Киевская старина. — 1891. — Кн. XI. — С. 216–231.

с. 236 *...юбілейна поминка, організована Історичною секцією Академії спільно з Археографічною комісією й Науково-дослідною катедрою історії України та редакцією “України”...* — 10 квітня 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене пам’яті О. М. Лазаревського. Доповіді, зачитані на засіданні (в тому числі і доповідь М. Грушевського), були опубліковані в часопису “Україна” (1927. — Кн. 4).

с. 237 *...біографічні матеріали про родину Лазаревських, зібрані заходом Кат. Ол. Лазаревської, що мають вийти в “Археогр[афічному] збірнику”...* — з нагоди двадцятип’ятиліття з дня смерті О. М. Лазаревського Археографічна комісія ВУАН ухвалила присвятити II том “Українського археографічного збірника” матеріалам до біографії його самого і його родини. Редакцію цього тому було доручено його доньці, історику та археографу К. Лазаревській.

Том вийшов у 1927 р. та містив такі матеріали: *Грушевський М.* Передне слово (с. III–V); *Лазаревська К.* Пояснення (с. VI–VII); *Лазаревська К.* Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в. (с. VIII–XXI); *Федоренко П.* О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини (с. XXII–L); *Ткаченко М.* Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього (з іменним та географічним покажчиками, с. LI–LXXX); *Лазаревський О.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских (с. 1–18); *Лазаревський М.* Памяти мои (с. 19–55); *Лазаревський О.* [Спогади про конотівців] (с. 56–66); *Лазаревський О.* [Короткі біографії братів Лазаревських] (с. 67–73); Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи (с. 74–235); Прибутково-видаткові та господарські записи Аф. Ол. Лазаревської (с. 236–263); Листи Олександра Лазаревського (с. 264–370); Покажчик імен (с. 371–381); Покажчик географічних назв (с. 382–385); Предметовий покажчик (с. 386–390); Зміст (с. 391–393). У томі також були вміщені фотографії з родинного архіву Лазаревських.

Весь намічений до друку матеріал до тому не увійшов, тому було вирішено продовжити видання. На 1931 р. було заплановано опублікувати другий том матеріалів про О. Лаза-

ревського і його братів (матеріали також готувала К.Лазаревська), однак через погром Історичних установ М.Грушевського цим планам не судилося здійснитись.

19 травня істор[ико]-філол[огічний] відділ Укр[аїнської] академії ухвалив, на внесення ак[адеміка] М.Грушевського, заснувати постійну “Комісію для вивчення історії української історіографії” — Комісія для дослідження нової української історіографії була створена у складі Історично-філологічного відділу ВУАН у травні 1927 р. У квітні 1930 р. перейменована на Комісію історії козащини й козацької доби, а у 1934 р. ліквідована.

Історіографічна комісія, завданням якої, за словами її голови акад. М.Грушевського, було “висвітлення української історіографічної праці в зв’язку з соціальним і політичним життям, з ідеологічними течіями, з національним і революційним рухом часу”, проводила комеморативні заходи на пошану визначних українських істориків, публікувала матеріали про їх життя та діяльність, готувала до видання зібрання їх творів та бібліографічні покажчики. Див.: [Грушевський М.] Історичні установи Всеукраїнської академії наук в р. 1928/29. Комісія для дослідження нової української історіографії. Археографічна Комісія. Комісія нової історії України // Україна. — 1929. — Жовтень—Листопад. — С. 160—162.

Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?

Перша публікація: Sveslavenski zbornik: spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga kraljstva. — Zagreb: Zajednica Slavenskih Društava, 1930. — S. 90—97. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський (Київ)*. У кінці статті зазначена дата написання: “Київ, 1.V.1927”.

Публікується за першодруком.

На с. 90 “Sveslavenski zbornik” у примітках була дана біографічна довідка про автора. Наводимо її мовою оригіналу (хорватською) та у перекладі на українську.

MIHAJLO SERGIJEVIĆ HRUŠEVSKI (* 1866), ukrajinski historik i narodni buditelj. Smatraju ga jednim od tvoraca moderne ukrajinske nauke. Budući da za carske Rusije nije mogao djelovati u Rusiji, prešao je u Lavov, gdje je mnogo godina bio na čelu “Товариства імени Шевченка”. Poslije revolucije se vratio u Kijev, gdje je njegovim nastojanjem osnovana Ukrajinska akademija nauka. Pored odlične periodične publikacije “Ukrajina” izdaje Historiju ukrajinske književnosti i Historiju Ukrajine (od njega je njemačko djelo “Geschichte des Ukrainischen [Ruthenischen] Volkes”). U povodu četrdesete godišnjice njegova naučnog rada izdan mu je godine 1928 u počast veliki zbornik.

МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ (* 1866), український історик і національний будитель. Вважається одним із творців сучасної української науки. Не маючи змоги за царату працювати в Росії, він переїхав до Львова, де протягом багатьох років очолював “Товариство імени Шевченка”. Після революції вчений повернувся до Києва, де завдяки його зусиллям була заснована Українська академія наук. Разом зі зразковим періодичним виданням “Україна” видає “Історію української літератури” та “Історію України” (частину опубліковано німецькою мовою “Geschichte des Ukrainischen [Ruthenischen] Volkes”). З нагоди сорокової річниці наукової діяльності у 1928 р. на його пошану був виданий великий збірник.

с. 238 ...великої праці Пупіна і Спасовича... — йдеться про працю: *Пупин А.Н., Спасович В.Д.* История славянских литератур: В 2 т. — СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1879—1881.

...новішого курсу проф. Махаля... — мова йде про тритомне видання: *Máchal J. Slovanské literatury*: 3 sv. — Praha: Matice česká, 1922–1929. — 319, 605, 795 s. На момент написання статті М.Грушевським вийшло два томи — у 1922 та 1925 рр.

juxtaposition — з фр.: зіставлення.

synthèse — з фр.: синтеза, узагальнення.

с. 239 *Odi profanum vulgus et arceo...* — з лат.: зневажаю та гоню геть неосвічену юрбу. Цитата із “Од” Горация.

juxtaposition seulement et pas de synthèse — з фр.: тільки зіставлення і жодних узагальнень.

mit dem Bade das Kind ausschütten — від німецького виразу: Das Kind mit dem Bade ausschütten — Виплескувати немовля разом із водою.

с. 240 ...“Історичних співів” *Немцевіча...* — йдеться про одну з найпопулярніших польських книжок ХІХ ст.: *Niemcewicz J.U. Śpiewy historyczne z muzyką i rycinami.* — Warszawa, 1816.

с. 241 ...принесений з Дубровницьких країв *Вуово д’Антоня досі зістається одним з найбільш популярних героїв народної великоруської літератури...* — *Vuovo d’Antona* (англ. Bevis of Hampton) — легендарний англійський герой, персонаж середньовічних пісень ХІІІ ст. Як вважають дослідники, сюжети, пов’язані з ним, поширюються Східною Європою завдяки зробленому у Дубровнику хорватському перекладу з італійської (саме в італійському написанні подає це ім’я і М.Грушевський). У Росії героєм фольклору з ХVІ ст. стає хоробрий богатир Бова Королевич.

Przy nim serbin żaloszny długi smyczek wlecze... — М.Грушевський цитує уривок із твору Є.Морштина (Hieronim Morsztyn) “Dostatek” (частина “Музыка”). Цей уривок М.Грушевський вже цитував в “Історії України-Руси”. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. VI. — К., Львів, 1907. — С. 616.

Текст вірша поданий упорядником відповідно до видання: *Morsztyn H. Światowa rozkosz z ochmistrem swoimi ze dwunastą swych służebnych panien / Wydał Adam Karpiński, Instytut Badań Literackich PAN, Stowarzyszenie “Pro Cultura Litteraria.”* — Warszawa, 1995.

с. 242 *études nationales* — з фр.: національні студії.

us Not eine Tugend — з нім.: з лиха (нужди) [робити] чесноту.

“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 1–13. Підпис у кінці статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Наприкінці статті зазначено: “Читано на урочистім засіданню 2 жовтня 1927 р”.

Машинописна копія без правок і підпису зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17203. — 19 арк.). На арк. 1 зліва вгорі навскіс чорнилом дописано “Укр. 842”.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 132–147.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди століття видання: *Малороссийские песни*, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — XXXVI, 234 с.

У шостій книзі часопису “Україна” за 1927 р., де опублікована ця стаття М.Грушевського, перший розділ “Розвідки й замітки” був присвячений столітньому ювілею появи

видання М.Максимовича “Малороссийские песни” та мав відповідний підзаголовок (“В століття “Малороссийских песен” 1827 року”). Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Життя М.О.Максимовича (с. 14–24); *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича (1827–1927) (с. 25–79); *Клепацький П.* М.О.Максимович як історик (с. 80–84); *Данилов В. О.* М.Бодяньський і його листування з М.О.Максимовичем (с. 85–100); *Гнатюк В.* Впливи Максимовича на польсько-українську школу (с. 101–106).

Урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене М.А.Максимовичу, відбулося 2 жовтня 1927 р. Тоді були зачитані доповіді М.Грушевським (“Століття “Малороссийских песен” і століття української наукової праці”), І.Житецьким (“Головні моменти біографії М.О.Максимовича”) та Ф.Савченком (“Перший збірник пісень М.О.Максимовича”).

с. 244 *Історична секція Української академії наук за ініціативою Комісії історичної пісенності ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи “Малороссийских песен” Максимовича 1827 року* — крім проведення урочистого засідання із зачитуванням доповідей та публікації статей у часопису “Україна”, Комісія історичної пісенності Історичної секції ВУАН у вересні 1927 р. з нагоди столітнього ювілею збірки М.Максимовича видала популярну брошуру (без зазначення автора). Див.: Століття “Малоросійських пісень” М.О.Максимовича / Українська Академія наук. Історична секція. Комісія історичної пісенності. — К.: Київ-Друк, 1927. — 31 с.

Грамматика української мови Павловського... — йдеться про видання: *Павловський А.* Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. — СПб.: В типографии В.П.Павильщикова, 1818. — VI, 144 с.

...перша публікація дум Цертелєва 1819... — йдеться про видання: *Цертелєв Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб.: В Типографии Карла Крайя, 1819. — 64 с.

...“История Малой России” Бантшиша-Каменського 1822... — М.Грушевський говорить про видання: *Бантшиша-Каменський Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822.

...словник української мови Войцеховича 1823... — йдеться про видання: *Войцехович І.* Собрание слов малороссийского наречия // Труды Общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете. — 1823. — Ч. III. — С. 284–326.

“Краткая летопись Малой России с изъяснением настоящего образа тамошнего правления” Василя Рубана, його ж “Землеписание Малой России” — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року... — йдеться про праці: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малой России с 1506–1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; *Рубан В.Г.* Землеписание Малой России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых, по ревизии 1764 года находилось; також дополнение о Полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись; как и дополнительная ведомость о церквях всех тамошних епархий. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 118 с.

...перша етнографічна праця — “Описание свадебных украинских простонародных обрядов” Калиновського — йдеться про видання: *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, также и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 25 с.

с. 245 ...Федір Туманський подає ... гр[афу] Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей... і з того потім виходять різні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверті XVIII в. ... — у поданому президенту Малоросійської колегії графу П.Рум'янцеву проекті Ф.Туманський просив, щоб Малоросійська колегія через магістрати, полкові та сотенні канцелярії наказала скласти докладні списки про кожне місто, село, слободу, хутір. Як вважають деякі історики, за програмою Ф.Туманського у 1784–1786 рр. було створене “Черниговского наместничества топографическое описание” Опанаса Шафонського.

с. 247 ...с москворецкой высоты Ивана Великого; здесь иные глядят на нее с запорожской, поэтической Савор-Могилы; а некоторых зывывали и на Могилу Краковскую... — М.Максимович поетично описує висоти — дзвіницю Івана Великого у Москві, високий курган Савур-Могилу на Запоріжжі та Курган Костюшко у Кракові.

Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 68–70 — М.Грушевський тут і далі цитує лист М.Драгоманова до М.Бучинського від 26 листопада 1871 р. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М.Павлик // Збірник філологічного секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. 68–70. Скорочення (розкриті упорядником у квадратних дужках) були зроблені М.Драгомановим.

...Костомаров у своїй “Двох народностях” і маленькій, та дуже цікавій річі “В[еликий] кн[язь] Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” — йдеться про статті: *Костомаров Н.* Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Русский инвалид. — СПб., 1863. — № 86.

с. 248 Гоголь... висловив побажання, щоб Київ в заснуванні університету став “руськими Афинами”... — М.Грушевський цитує лист М.Гоголя до М.Максимовича від 7 січня 1834 р. Див.: *Николай М. [Кулиш П.]* Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. — СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1854. — С. 63.

с. 249 ...висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича.... — М.Грушевський цитує працю: *Драгоманов М.* М.А.Максимович. Его литературное и общественное значение: Некролог // Вестник Европы. — 1874. — Т. 3. — С. 453.

...київський Житній торг, сей найбільш живий народний центр Києва, перед київським магістратським “Самсоном”... — йдеться про розташований на Подолі, в історичній частині Києва, один з найбільших і популярних ринків міста та фонтан “Самсон”, до якого була звернена фасадом київська ратуша (магістрат). На відміну від фонтану, будинок ратуші не зберігся.

с. 250 ...коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи ...— московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей... — М.Грушевський відсилає до своєї статті 1903 року: Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 298–304. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 75–82.

...називати Ярославів і Мономахів... — так М.Грушевський узагальнено називає князів київських. Конкретно йдеться про Ярославичів та Мономаховичів — нащадків великих князів київських Ярослава Мудрого та Володимира Всеволодовича Мономаха.

с. 251 ...не тільки “всі святі говорили по-руськи” — як сформулював сей московський погляд геніальний полтавський юморист словами московської “свахи”... — М.Грушевський відсилає до п'єси “Одруження” (рос.: “Женитьба”), написаної уродженцем Полтавщини М.Гоголем. Персонаж п'єси відставний офіцер Анучкін неодмінно хоче, аби його майбутня дружина вміла говорити французькою. На що сваха зауважує, що це зайве, адже “все святые говорили по-руськи”.

с. 252 ...Греч в своїй шкільній граматиці... — йдеться про працю: *Греч Н.* Практическая русская грамматика. — СПб.: Типография императорского Санкт-Петербургского воспитательного дома, 1827. — 579 с.; друге видання було у 1834 р.

...Максимович... в своїм університетським курсі, виданім 1839 р. — мова йде про студію: *Максимович М.* История древней русской словесности. — Кн. 1. — К.: В Университетской типографии, 1839. — 227 с.

...короткий проспект: “Критико-историческое исследование в русском языке”... — йдеться про працю: *Максимович М.* Критико-историческое исследование о русском языке. — СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1838. — 33 с. (відбитка із “Журнала Министерства народного просвещения” (т. XVII. — 1838. — № 3).

с. 253 ...в “Филологічних листах”, адресованих Погодіну... — йдеться про цикл публікацій Максимовича: Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. — 1856. — Кн. III. — С. 78–139; Ответные письма М.П.Погодину // Там само. — 1857. — Кн. II. — С. 80–104; Новые письма к М.П.Погодину. О старобытности малороссийского наречия. — М.: Типография Бахметева, 1863. — 70 с.

с. 254 ...акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. ... — йдеться про статтю М.Погодіна “О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому)”, що була тричі опублікована у виданнях: “Известия Второго отделения Академии наук” (1856. — Т. 5. — Вып. 2. — С. 70–92), “Москвитянин: Учено-литературный журнал” (1856. — Т. I. — № 2. — С. 113–139) та “Исторические чтения о языке и словесности 1856 и 1857” (СПб., 1857. — С. 1–40).

...вір: “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом” (1857)... — йдеться про статтю: *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом // Русская беседа. — 1857. — Кн. IV. — С. 22–35.

с. 255 Постаравшись сам перекласти “Слово” на нову українську мову... — М.Грушевський пише про зроблений М.Максимовичем поетичний переспів цієї пам'ятки українською мовою. Див.: Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем. — К.: В Университетской типографии, 1857. — VIII, 47 с.

“Всякому, хто знає історію України (“Юго-Западной Руси”) та її становище...” — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату зі згаданого вище некролога М.Драгоманова (с. 451).

Його огляд устрою старої Гетьманщини... — йдеться про працю М.Максимовича “Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого”, що вперше була надрукована у журналі “Вестник Русского географического общества” (1856. — Ч. XVII. — Кн. 4. — Отд. 2), а потім передрукована (із правками та доповненнями): *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — С. 654–746.

...“Описания старой Малороссии” Лазаревского... — мова йде про видання: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, земле-владения и управления. — Т. 1–3. — К.: Типография К.Н.Милевского, 1888–1902.

с. 257 Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць... — на загальному засіданні Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства 18 листопада 1873 р. після повідомлення про смерть М.Максимовича з промовами про його життя та діяльність виступили члени відділу М. Драгоманов, В. Антонович, Г. Житецький та М. Левченко. Присутні підтримали пропозицію Г. Житецького видати зібрання творів М. Максимовича та ідею П. Чубинського залучити до цієї роботи Київську археографічну комісію.

Вже через півроку всі праці М. Максимовича, в тому числі ненадруковані, були зібрані, дозвіл від родичів на друк отриманий. Видання взяла на себе Київська археографічна комісія. Безпосередньо упорядкуванням зібрання творів займалися В. Антонович, В. Беренштам, Н. Тумасов та Ю. Цвігківський. Проект був вдало завершений виданням тритомника. Див.: *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М. П. Фрица, 1876. — VIII, 847 с.; Т. 2: Отдел: историко-топографический, археологический и этнографический. — К.: Типография М. П. Фрица, 1877. — VII, 524 с.; Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е. Т. Керер, 1880. — 745 с.

...з приводу вісних виступів акад. Соболевського... — дискусія 1856–1863 рр., викликана статтею М. Погодіна “О древнем языке русском (Письмо к И. И. Срезневскому)”, відновилась наприкінці 1883 р. У грудні 1883 р. О. Соболевський на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця зачитав реферат “Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.?”, де зробив висновок про те, що у Києві у зазначений час розмовляли великоруською мовою і що сучасне населення Києва та Середньої Наддніпрянщини є зайшлим із Поділля, Волині та Галичини й від XV ст. асимілювало залишки старого київського населення. Ці його ідеї були викладені у докторській дисертації. Див.: *Соболевский А.* Очерки из истории русского языка // Киевские университетские известия. — К., 1883–1884; *Русский филологический вестник.* — 1884. — № 3.

Зі спростуванням ідей О. Соболевського виступили С. Голубев, П. Житецький, В. Антонович, О. Левицький, І. Лучицький, П. Голубовський, В. Науменко, Ф. Міщенко та інші вчені. Дискусія, що мала тоді місце у Товаристві Нестора-літописця, широко висвітлювалась у київській пресі, зокрема у газеті “Киевлянин”. Грунтовний критичний аналіз цієї теорії був даний у працях В. Ягіча, О. Шахматова, А. Кримського.

...стаття Антоновича “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”... — йдеться про роботу: *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48.

с. 258 ...процитовані Максимовичем на адресу Погодіна як резюме його полеміки: “Кланяюсь тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль” (с. 261)... — М. Грушевський переказує “Ответные письма М. П. Погодину” М. Максимовича 1857 р. за виданням: *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — К.: Типография аренд. Е. Т. Керер, 1880. — С. 261.

Сто літ українського народництва

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1927. — Вип. 1–3. — С. 4–8. Підпис на початку статті: *Акад. М. Грушевський.* У кінці статті зазначена дата написання: “1927, жовтень”.

Машинопис з авторськими правками чорнилом та редакційними позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15208. — 7 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чор-

нилом навскіс напис “Укр. 936”. Вгорі праворуч олівцем напис “Перв. гром.”. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 260 ...молодий полтавець, вихованець Новгород-Сіверської гімназії й Московського університету... — так метафорично М.Грушевський вказує на М.Максимовича.

“Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену народности — М.Грушевський цитує працю: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827. — С. I.

...Осіяновим циклом... — йдеться про корпус текстів кельтської міфології. Назва циклу походить від імені легендарного кельтського барда III ст. *Ойсіна* (правильне транскрибування ірландського імені *Oisín*, поширене також як *Ossian* від англ. *Ossian*). У статті транскрибування імені подано у редакції М.Грушевського.

Постать Ойсіна стала особливо популярною у середині XVIII ст. після публікації шотландським поетом Дж.Макферсоном начебто знайдених ним віршів та пісень Ойсіна. Вважається, що від імені Ойсіна їх написав сам Дж.Макферсон, здійснивши, таким чином, містифікацію.

...як писали вони в передмові до “Німецьких саг” 1816 року — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з видання: *Brüder Grimm. Deutsche Sagen. Band 1.* — Berlin, in der Nicolaischen Buchhandlung, 1816. — P. V.

“В сем отношении большое внимание заслуживают памятники... — тут і далі М.Грушевський цитує книгу М.Максимовича „Малороссийские песни“ (с. I–II).

с. 261 “Возникашая подобно комете Малороссия... — цитата (з пропусками) із книги М.Максимовича “Малороссийские песни” (с. IV–VI).

с. 262 “К песням женским можно отнести песни праздничные и обрядовые... — продовження цитати із зазначеного видання (с. IX–X) з коментарем М.Грушевського українською мовою у дужках.

с. 263 ...автор повернувся пізнім, у своїх “Днях і місяцях українського селянина” — йдеться про працю: *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина. I. Март. II. Апрель. III. Май // Русская беседа. — 1856. — Кн. I. — С. 61–83; Кн. III. — С. 73–108; Передруковано: *Максимович М.А.* Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 2. Отдель: историко-топографический, археологический и этнографический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1877. — С. 463–524.

с. 264 ...тільки в 1880-х рр. з’явилися “Объяснения малорусских песен” Потебні... — мова йде про видання: *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 ч. — Варшава: В типографии М.Земкевича и В.Ноаковского, 1883–1887. — Ч. 1. — 268 с.; Ч. 2: Колядки и щедровки. — 1887. — 809 с. (попередньо була опублікована у часопису “Русский филологический вестник” у 1882–1887 рр.).

...полеміка ... Сумцова й Житецького в 1890-х роках з приводу “Мысли о малорусских думах”, котру я й нагадав свого часу в моїй “Історії укр[аїнської] літератури” — йдеться про дискусію у московському часопису “Этнографическое обозрение”, викликану книгою П.Житецького (див.: *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах. — К.: Изд. ред. журнала “Киевская старина”: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — IV, 249 с.). На книгу відгукнувся М.Сумцов (див.: *Сумцов Н.* Заметки о малорусских думах и духовных виршах // Этнографическое обозрение. — 1895. — № 1. — С. 79–107), із відповіддю виступив П.Житецький (див.: *Житецкий П.* Заметки о разных методах изучения народных малорусских дум // Этнографическое обозрение. — 1895. — № 4. — С. 108–121).

М.Грушевський докладно проаналізував висловлені в полеміці аргументи у виданому 1925 р. у Києві четвертому томі (“Устна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII”) своєї багатотомної “Історії української літератури”.

З соціально-національних концепцій Антоновича

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 3–16. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не указана. У примітці до назви зазначено, що текст читаний “в присвяченім пам’яті Антоновича засіданні Історичної секції і Комісії історіографії 25 березня [1928 р.]”.

Машинопис з авторськими правками (чорнилом та олівцем) і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17184. — 25 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навкіс напис чорнилом “Укр. 1220”. Вгорі над назвою М.Грушевським дописано: “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. (Спочатку було написано “Пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”, потім дописано слово “Дорогий”, слово “Пам’яті” виправлено на “пам’яті”). Підпис у кінці статті: *Михайло Грушевський*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1–4 (81–84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 200–218; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. — Т. 1. — К.: Заповіт, 1997. — С. 118–128.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди двадцятиліття смерті визначного українського історика, археолога, етнографа, археографа, громадського діяча В.Б.Антоновича (1830 (1834?) — 1908) та опублікована у розділі часопису, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” мав заголовок “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. У даному розділі, крім статті М.Грушевського, були опубліковані праці: *Гермайзе О.* В.Б.Антонович в українській історіографії (с. 17–32); *Кордуба М.* Зв’язки Антоновича з Галичиною (с. 33–78); *Синявський А.* З публіцистичної діяльності В.Б.Антоновича. Листування з М.Ф.Комаровим (1889–1891) (с. 79–87); *Ляскоронський В.* Володимир Боніфатійович Антонович як археолог (с. 88–93); *Єгуннова-Щербина С.* Пам’яті В.Б.Антоновича (Сторінка споминів) (с. 94–98); *Бужинський М.* Листи В.Б.Антоновича до Б.С.Познанського (с. 99–108); *Бухбіндер Н.* Листи В.Б.Антоновича до А.Н.Піпіна (с. 109); *Гаєвський С.* “Разговоры души с телом” (один зі збірників бібліотеки В.Б.Антоновича) (с. 110–116).

На засіданні Історичної секції та зв’язаних з нею Історичних установ ВУАН, що відбулось 25 березня 1928 р. та було проведене з нагоди двадцятиліття смерті В.Б.Антоновича, доповіді були виголошені М.Грушевським (“З соціально-політичних концепцій Антоновича”), О.Гермайзе (“Антонович в українській історіографії”) та М.Кордубою (“Українська історіографія і Галичина”).

с. 267 ...о сій порі ховали ми Володимира Боніфатійовича Антоновича — похорон В.Б.Антоновича відбувся 11 (24) березня 1908 р.

...книжечку Андрія Белого — “Крещеный китаец” — йдеться про видання: *Белый Андрей.* Крещеный китаец. — М.: Никитинские субботники, 1927. — 236 с. Далі М.Грушевський цитує цей роман.

Моя промова над труною Антоновича в “Літ[ературно]-науков[им] вістнику”, 1908, кн. IV — див.: Пам’яті Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLII. — Кн. IV. — С. 20–21. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 358–359.

с. 268 Валеріяном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації “Zmartwychwstania”... — про “Zmartwychwstania” (з пол.: “Воскресіння мертвих”) М.Грушевський писав у 1899 р. у “Листах з-над Полтви”: “Виховання руської інтелігенції, прихильної Польщі й римському католицизму, має на меті орден змертвихвстанців (Zmartwychwstania Pańskiego), заснований польськими патріотами в 30-х роках сього століття з польсько-месіаністичними цілями. У Львові сей орден має конвікт, куди приймає задушно хлопчиків-русинів для виховання в згаданім напрямі. Під проводом свого давнішого настоятеля Смоліковського і особливо кс[ьондза] В.Калінки (звісного польського історика) орден сповняв сю свою задачу дуже зручно, але по смерті Калінки якось, здається, підупав”. Див.: Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист другий // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 151.

с. 269 tertius gaudens — з лат.: третій, який радіє; особа, яка вирає від чвари двох інших сторін.

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою — кілька уривків з початку автобіографії В.Антоновича були надруковані М.Грушевським із переданого йому родиною покійного В.Антоновича рукопису у часопису “Літературно-науковий вістник”. Див.: Автобіографічні записки Володимира Антоновича (уривки у 3 ч.) // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLIII: Кн. VII. — С. 3–17; Кн. VIII. — С. 193–204; Кн. IX. — С. 387–407.

“Автобіографічні записки” складаються з двох частин. Перша з них — це власноручно написані В.Антоновичем у 1897 та 1900 рр. розділи “Антропология”, “Дитячі спомини (1834–1840)”, “Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840–1844)”, що були надруковані у 7-й та 8-й книжках “Літературно-наукового вістника”. Друга частина утворена мемуарами, які перед смертю були надиктовані В.Антоновичем Д.Дорошенку. Вони побачили світ у 9-й книжці “Літературно-наукового вістника” також із розбивкою на розділи (“Польське суспільство України”, “Подорожі по Україні”, “Суд” (обривався на півслові), “Початок Старої громади”). У 1924 р. В.Міяковський у журналі “Україна” опублікував новознайдені сторінки “Автобіографічних записок”, уточнивши назви розділів “Суд” (стало “Дворянський суд на хлопоманами”) і “Початок Старої громади” (стало “Початок української громади”) та додавши ще один розділ, якого не було у публікації 1908 р. (“Політичні процеси й догляд поліції”). Див.: Нові сторінки з автобіографії В.Б.Антоновича / Публ. В.Міяковського // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 151–160.

На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчості Антоновича в III книжці “Записок Укр[аїнського] наукового товариства в Києві”, 1909 — йдеться про роботу: Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. — 1909. — Кн. III. — С. 5–14. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 185–191.

с. 270 ...його славною “Сповіддю”... — йдеться про роботу: Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке “Основы” “Что об этом думать?” и письма пана Падалицы в X книжке // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96. Про історію появи “Сповіді” та її значення див. коментарі В.Ульяновського у виданні: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори /

Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. — К.: Либідь, 1995. — С. 753–754. Далі М.Грушевський цитує цю статтю у власному перекладі з російської.

“Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію... — М.Грушевський цитує згадану роботу В.Антоновича у власному перекладі з російської.

...з книжок Скальковського “История Новой Сечи”, “Наезды гайдамак” — йдеться про видання: 1) Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса: Городская типография, 1841. — VIII, 439, IV с. У 1846 р. побачило світ друге, виправлене та доповнене, видання у 3 частинах; у 1885–1886 рр. — третє видання, також у 3 частинах. 2) Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. — Одесса: Городская типография, 1845. — 230, II с.

с. 272 Див. його “Три національні типи народні”, запись слухачів, підписана “Низенко”, в “Правді”, 1888, с. 162... — М.Грушевський цитує написану українською мовою статтю: Низенко [Антонович В.] Три національні типи народні // Правда. — Львів. — 1888. — Річн. XIV. — Вип. III. — С. 157–169. Вважається, що стаття є частиною конспекту лекцій В.Антоновича з української антропології та етнографії, які він читав упродовж 1880-х — у середині 1890-х рр. на приватних квартирах для окремих груп молоді. Даний уривок з’явився у “Правді” завдяки заходам О.Кониського.

с. 274 “Книга битія українського народу” — сей канон українського демократизму... — йдеться про написану М.Костомаровим “Книгу битія українського народу”. Докладніше див. коментар до статті “Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роки” (с. 435 даного видання).

...розпочата монографією про початки козацтва 1863 р. ... — мова йде про: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и А.Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с. Том складався з передмови В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500–1648)” (с. I–СХХ) та збірки актів (с. 1–432).

Другий том опублікований у 1868 р. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1679–1716). — Т. 2. — К.: Типография Е.Федорова, 1868. — IV, 197, 846 с. Том складався з передмови М.Юзефовича, вступної статті В.Антоновича “Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)” (с. 1–197) та збірки актів (с. 1–846). Окремо побачила світ відбитка передмови під назвою “Последние времена козачества на правой стороне Днепра (По актам с 1679 по 1716 г.)” (К., 1868. — 197 с.).

...продовжена студією про городи 1868... — йдеться про видання, дозволене цензурою у жовтні 1868 р. та опубліковане у 1869 р.: Архив Юго-Западной России. — Ч. V: Акты о городах (1432–1798). — Т. I. — К.: Университетская типография, 1869. — 94, 636 с. Том складався з передмови В.Антоновича (с. 1–94) та збірки актів (с. 1–636).

...розвідку Іванішева про копні суди, або, як вона називалась, — “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” — йдеться про роботу: Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К.: Типография Федорова и Мин, 1863. — IV, 72 с. Студії М.Іванішева передувала коротенька (на півтори сторінки) передмова В.Антоновича; М.Грушевський далі її цитує та переказує.

с. 275 “В добі так званої удільно-вічевої Руси, від кінця IX і до початку XIV віку... — тут і далі М.Грушевський у власному, досить довільному, як він сам нижче визначає, перекладі з російської (із позначенням відповідних сторінок та наводячи окремі терміни мовою оригіналу) цитує й переказує передмову В.Антоновича “Содержание

актов о козаках 1500–1648 год.” (Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1.).

с. 280 ...своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р. ... — йдеться про студію В. Антоновича “Содержание актов об околичной шляхте” (с. 1–62), що передувала збірці актів (с. 1–460) у виданні: Архив Юго-Западной России. — Ч. IV: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е. Федорова, 1867. — LV, 62, 460 с. Окремо дана праця була надрукована під титулом “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России”.

Найбільш ... важливою... працею Лелевеля вважаються його “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej”, 1844 р. — йдеться про працю, що вперше була опублікована у 1844 р. французькою мовою у другому томі “Історії Польщі” Й. Лелевеля. Див.: *Lelewel J. Considérations sur l'état politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple // Lelewel J. Histoire de Pologne. T. 2: la Pologne sous le règne de Stanislaw-Auguste Poniatowski.* — Paris, Lille: Librairie Polonaise, 1844. — S. 1–71 (окрема пагінація).

М. Грушевський цитує цю працю Й. Лелевеля у власному перекладі (із зазначенням сторінок) з польського видання 1855 р. Див.: *Lelewel J. Polska, dzieje i rzeczy jej.* Т. III: *Uprzednia myśl czyli Słowa do poszukiwań wstępne; Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej; Historyczna parallela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku.* — Poznań: Nakł. J. K. Żupańskiego, 1855. — 327 р.

Смоленський в своїй студії про “історичні школи в Польщі” ... — йдеться про працю: *Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce: główne kierunki poglądów na przeszłość.* — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1898. — 86 s.

...Віельгорський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1775... — М. Грушевський помилився із прізвиськом та датою (виправлені упорядником; у першодруку помилково було зазначено: “Врублевський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1774”). Йдеться про трактат: *Wielhorski M. O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw.* — [Amsterdam], 1775. — 464 s.

...тези Константина Аксакова (“О древнем быте у славян вообще и русских в особенности”, 1852)... — див.: *Аксаков К. О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности: По поводу мнений о родовом быте.* — М.: Типография А. Семена, 1852. — 139 с.

с. 281 ...студії про Київ і Київську землю (1882)... — М. Грушевський говорить про роботу: *Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина.* — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48. Стаття була передрукована у “Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России” (К. — 1885. — С. 221–264). Цитату з даної студії (Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 35) М. Грушевський подає у власному перекладі з російської.

...в поезії “З колишнього”, надрукованій під псевдонімом В. Маринчука в львівській “Меті” в книжці за жовтень 1863 р. — див.: *Маринчук В. [Антонович В.] З колишнього: Вірш // Мета.* — Львів, 1863. — Зошит 3. — Жовтень. — С. 179; був передрукований у львівській газеті “Діло” (1908. — Ч. 65. — С. 3).

с. 283 В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання... — опубліковано: *Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* — 1899. — Кн. XIII. — С. 100–104. М. Грушевський подає цитати з даної доповіді у власному перекладі. Упорядником виправлено номер книги (у першодруку помилково було зазначено кн. XII).

“Бесіди про козацькі часи”, 1897... — див.: *[Антонович В.] Бесіди про часи козацькі на Україні.* — Чернівці, 1897. — 159 с. Дана робота є записом лекцій В. Ан-

тоновича, які він читав приватно у 1895/1896 рр. українською мовою, на обкладинці автор не зазначений. Записи велись групою слухачів, головно В.Доманицьким (тоді був студентом першого курсу) та А.Кучинським, загальна стилістична редакція здійснена О.Кониським. Книга В.Антоновичем не редагувалась і була надрукована за його відсутності.

с. 285 ...його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III — йдеться про написану у 1905 р. за офіційним дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира записку, що була надрукована мовою оригіналу (тобто російською) після смерті вченого. Назва записки дана українською мовою редакцією часопису. Див.: Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. III. — С. 33–39.

с. 287 Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати в нинішньої річниці, щоб про се нагадати — вшанування пам'яті В.Антоновича, згідно з планом М.Грушевського, йшло у кількох напрямках. 25 березня 1928 р. відбулося засідання Історичної секції ВУАН, на якому були зачитані доповіді М.Грушевського, О.Гермайзе та М.Кордуби про життя та громадську і наукову діяльність В.Антоновича. 10 травня 1928 р. було проведене прилюдне засідання Комісії української історіографії, на якому заслухали доповіді О.Малиновського (“Антонович як дослідник звичаєвого права”) та А.Синявського (“Антонович як краєзнавець”). Ці доповіді вкупі з іншими працями, також заслуханими та обговореними на засіданнях Історичної секції ВУАН, були надруковані у 5-му та 6-му числах часопису “Україна” за 1928 р.

Заходами Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії для дослідження нової української історіографії та новішої історії України, було проведено виставку рукописів та меморіальних речей В.Антоновича (24 березня — 4 квітня 1928 р.), впорядковано бібліографію історика, а також здійснено розшук його невиданих творів і біографічних матеріалів. У 1928/1929 рр. був складений план підготовки Повного видання творів В.Антоновича у 9 томах (т. I — писання автобіографічні, публіцистичні й наукові широкого синтетичного характеру, коротка біографія і бібліографічний покажчик творів; т. II — історія козаччини; т. III — гайдамаччина і її відгомони; т. IV — праці, присвячені соціальним верствам України; т. V — історична географія, історія колонізації, економіки і побуту; т. VI — історія політична; т. VII — історіографія, критичні статті і рецензії; т. VIII — археологія; т. IX — листування і біографічні матеріали). Головним упорядником Повного видання стала удова В.Антоновича К.Мельник-Антонович, до роботи також були залучені наукові співробітники Історичних установ М.Ткаченко та В.Юркевич. У 1932 р. перший том був виданий (див.: *Антонович В.* Твори. Повне видання. — К., 1932. — III–XC, 3–310 с.), готувалися другий та третій томи, однак через погром Історичних установ М.Грушевського опубліковані вони не були, проект повного видання творів залишився незреалізованим.

З публіцистичних писань Костомарова

Перша публікація: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III–XXI. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: “В сорок третю річницю смерті М.І.Костомарова”.

Публікується за першодруком.

Стаття М.Грушевського відкриває збірник “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”, упорядкований Комісією української історіографії Історичної секції ВУАН. До збірника було включено 59 публікацій М.Костомарова, розділених упорядниками на розділи (позначені у змісті): “Сконфісована дисертація” (с. 1–40), “Перший огляд українського письменства” (с. 41–52), “Полеміка про козаччину та її відносини до Польщі” (с. 53–84), “Про Шевченка” (с. 85–93), “Ще про українсько-польські відносини” (с. 94–101), “Полеміка з слов’янофілами” (с. 102–110), “Українсько-єврейські відносини” (с. 111–124), “З приводу «тисячоліття Росії»” (с. 125–130), “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” (с. 131–136), “Гадки Южноруса” (с. 137–148), “Народоправство і централізація” (с. 149–155), “Українська мова в школі й українські підручники” (с. 156–167), “Самостійність української мови” (с. 168–179), “Один з московських фетишів” (с. 180–192), “Про український сепаратизм” (с. 193–200), “Федералізм в Старій Русі” (с. 201–203), “Полеміка з Кояловичем” (с. 204–215), “Всеслов’янство і українство” (с. 216–222), “Малоросія і Росія” (с. 223–227), “Характер Хмельниччини” (с. 228–230), “Полеміка з г. Карповим” (с. 231–239), “Другий огляд українського письменства” (с. 240–247), “Ще про “дві руські народності”” (с. 248–251), “Проти «польської інтриги»” (с. 252–265), “Ліквідація фонду підручників (передача його на академічну премію)” (с. 266), “В обороні української мови” (с. 267–280), “Про сучасне українство” (с. 281–301), “Ще про федералізм в Старій Русі” (с. 302–312).

с. 289 ...як ся підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього... — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Передруковано у цьому томі на с. 32–57.

...в його молодечих “Книгах битія українського народу”... — див. коментар на с. 435.

...відомим інцидентом 8 березня 1862 р. ... — у 1861 р. унаслідок студентських заворушень Петербурзький університет був тимчасово закритий. На знак протесту кілька професорів університету, в тому числі і М.Костомаров, влаштували у Міській думі систематичні публічні лекції. Після однієї такої лекції, присвяченій тисячоліттю Росії, професор руської історії П.Павлов “за крамольні думки” був арештований та висланий із Санкт-Петербурга. Комітет із влаштування лекцій — на знак протесту проти висилки П.Павлова — вирішив лекції припинити. М.Костомаров деякий час протистояв цьому рішення, однак під час його виступу 8 березня 1862 р. публіка почала галасувати, і М.Костомаров змушений був лекцію перервати. Подальші лекції були заборонені.

У збірнику “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” М.Грушевський виділив спеціальний розділ “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” та опублікував три статті М.Костомарова — “Объяснение” (с. 131–132), “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134) та “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136) (усі три — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1862 р.).

...петербурзький “Літературний фонд”... — йдеться про створену у 1859 р. громадську організацію “Товариство для сприяння нужденним літераторам і вченим”. Дружина М.Костомарова, А.Л.Костомарова, після смерті чоловіка заповіла право видання творів М.Костомарова “Літературному фонду”.

...в серії “Исторических монографий”, що розпочав в 1863 р. ... — йдеться про видання: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1863–1872.

...від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, котру довів до середини XVIII віку —

йдеться про працю: *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 7 вып. — СПб., 1873–1876, 1888. Двічі перевидавалась у 1879–1880 та 1886 рр.

...збірки “Литературное наследие”... — див.: *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — 518 с.

с. 289–290 ...випустив тільки нове видання “Монографій”... — див.: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб.: Литературный фонд, 1903–1906. Праця М.Костомарова “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества” складала 21-й том зібрання.

с. 290 Львівська “Просвіта” в колекції “Руська письменність” перевидала за редакцією Ю.Романчука поетичні твори Костомарова... — див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — Т. IV. Серія “Руська письменність”. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1906. — 493 с. (друге видання — 1914 р.).

...три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить... — у збірці Ю.Романчук опублікував дві, а не три статті — “Християнство і кріпацтво” (с. 349–353) та “Суд чехів над собою” (с. 353–359). Остання якраз і не належить перу М.Костомарова, як і зазначав Ю.Романчук. Див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — С. 409.

...повне видання “Книг бытия” (“Наше минуле”, 1918)... — див.: *Костомаров М.* Книги битія українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21.

...наведених в уривках вперше в статтях Семевського про кирило-методіївців... — уривки із “Книг буття українського народу” були наведені В.І.Семевським у статтях: Николай Иванович Гулак (1822–1899) // Галерея Шлиссельбургских узников. — Ч. 1. — СПб., 1907. — С. 37–55 та Кирило-Методиевское общество // Русское богатство. — 1911. — Кн. 5–6, однак третій та четвертий розділи останньої статті, де докладно викладався зміст “Книг буття українського народу”, були вилучені цензурою. Повністю студія була опублікована у 1918 р. Див.: *Семевский В.И.* Кирило-Методиевское общество. 1846–47 гг. — К.: Изд. журнала “Голос минувшего”, 1918. — 62 с.

...повний текст автобіографії... — див.: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

...дещо поменше (як № 31 нижче поданої збірки)... — під № 31 у виданні “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” вміщено статтю М.Костомарова “Украинский сепаратизм” (с. 193–196). Вперше була опублікована окремим виданням в Одесі у 1921 р. із вступною статтею та коментарями Ю.Оксмана. Див.: *Костомаров Н.* “Украинский сепаратизм” (Неизвестные запрещенные страницы) / Историко-революционная библиотека. — № 2. — Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921.

Нижче цифрою значимо порядкові номери статей, сторінками — сторінки нинішньої збірки — йдеться про збірку “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”.

с. 292 ...лист до Герцена — йдеться про статтю М.Костомарова “Украина (Письмо к издателю “Колокола”)", що вперше була опублікована у газеті “Колокол” 15 січня 1860 р., а потім кілька разів передруковувалась, у тому числі і в перекладі українською мовою. Див., напр.: *Костомаров М.* Письмо до видавця “Колокола” / З передмовою М.Драгоманова; переклав В.Гнатюк. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 40 с.

...включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожертв на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови — у розділі “Українська мова в школі й укра-

їнські підручники” збірника М.Грушевський опублікував статті М.Костомарова “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (з газети “Голос” 1863 р.) (с. 156–159), “Ответ “Московским ведомостям”” (с. 159–160), “Письмо к редактору” (с. 160–162) (обидві — з газети “День” 1863 р.), “г. Публицисту “Московских ведомостей” и “Воскресных прибавлений” к этим “Ведомостям”” (с. 162–163), “Заметка” (с. 163–164) та численні “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167) (всі — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1863 р.).

...навів і деякі цілком дрібні “об’яснення” його (№ 37 а-б)... — під № 37а та 37б були надруковані два “Об’яснения” (з газети “Голос” від 1865 р.), перше — на 14, друге — на 4 рядка (с. 215).

...статті з рр. 1859–1864: вони займають цілу половину книжки (№ 3–36, с. 53–210) — у збірнику були надруковані: № 3 — “Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого»” (с. 53–57), № 4 — “О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику»” (с. 57–68), № 5 — “Ответ г. Падалице” (с. 68–74), № 6 — “Ответ на выходы газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»” (с. 75–84), № 7 — “Слово над гробом Шевченка” (с. 85), № 8 — “Воспоминание о двух маярах” (с. 86–93), № 9 — “Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»)” (с. 94–101), № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110), № 11 — “Иудеям” (с. 111–123), № 12 — “Еще заметка об иудеях” (с. 123–124), № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130), № 14 — [З приводу публічної лекції 8 березня 1862 року] “Об’яснение” (с. 131–132), № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134), № 16 — “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136), № 17–19 — “Мысли Южнорусса” (I. “О преподавании на южнорусском языке”, II. “Христианство и крѣпачтво”, IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм”) (с. 137–148), № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 27 — “О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским” (с. 168–179), № 28 — “М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»” (с. 180–183), № 29 — М.П.Погодину (с. 184–189), № 30 — “Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского” (с. 189–192), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малоруссу-Вольнцу” (с. 197–198), № 33 — “Ответ Малоруссу-Вольнцу” (с. 198–200), № 34 — “Замечание г. Лохвицкому” (с. 201–203), № 35 — “Лекции г. Кояловича по истории Западной России” (с. 204–208), № 36 — “Ответ на ответ г. Кояловича” (с. 209–210).

Очевидно, М.Грушевський помилково не включив до цієї частини другу частину полеміки М.Костомарова з М.Кояловичем, тобто публікації № 37 — “Лекции по истории Западной России М.Кояловича, 1864” (с. 211–215) та № 37а-б — два “Об’яснения” від 24 листопада та 9 грудня 1865 р. (с. 215).

...зничена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства, з харківського “Молодика” 1843 р. — йдеться про вміщену під № 1 дисертацію “О причинах и характере унии в Западной России” (с. 1–40) та під № 2 — підписану псевдонімом “Иеремия Галка” статтю “Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке” з харківського альманаху “Молодик” (с. 41–52).

Дисертація... звісна тільки в загальних, мало докладних звісток — головно ак[адеміка] Сухомлинова... — мова йде про статтю: Сухомлинов М. Уничтожение диссертации Н.И.Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. — 1877. — № 1. — С. 42–55.

...одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років... — батько М.І.Сухомлинова, Іван Іванович Сухомлинов (1792–1836), був професором хімії у Харківському університеті.

...в його очах ся робота була просто “дрянь”, справедливо забракована факультетом (див. с. 210) — М.Грушевський цитує статтю М.Костомарова “Ответ на ответ г. Кояловича” із зазначенням сторінок збірника 1928 р.

...науковими працями (Бантыша-Каменського “Истор[ические] изв[естия] об унии”, “История Малороссии” його сина, Євгенія [Болховитинова] “Описание Киево-Соф[ийского] собора”, “Histoire de la Pologne” Соліньяка і Сальванді і т. ін.)... — йдеться про праці: Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонении. — М.: В Синод. типографии, 1805. — 254 с.; Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822; [Евгений (Болховитинов)]. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. С присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. — 391, 272 с.; Solignac P. J. de. Histoire générale de Pologne: Т. 1–2. — Paris: Herissant, 1750 (Соліньяк П.Ж. История польская / Пер. с фр. Ф.Эмин: В 2 ч. — СПб., 1766); Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobiesky. — Paris: A. Sautelet, 1829. — 515 р.

...“Запорозької старини” Срезневського — йдеться про видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833–1838.

Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. (“Южная Русь в конце XVI ст.”)... — студія М.Костомарова “Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого” вперше була опублікована у журналі “Библиотека для чтения” у 1865 р. (№ 1–3). Пізніше з додатковими трьома розділами опублікована під назвою “Южная Русь в конце XVI века” у 3-му томі “Исторических монографий и исследований” (СПб., 1867).

с. 293 *...історію Острогозького полку, написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену* — після закінчення Харківського університету М.Костомаров вступив юнкером до Сьомого Кінбурнського драгунського полку, що дислокувався в м. Острогозьк Воронежської губернії. Під час служби М.Костомаров написав “Описание Острогожского слободского полка” з додатком багатьох цікавих віднайдених документів, проте опублікувати рукопис не вдалося, він пропав у 1847 р. після арешту М.Костомарова.

с. 297 *В другому своєму огляді української літератури, 1871 р. ...* — М.Грушевський далі цитує вміщену до збірника написану у 1871 р. студію М.Костомарова “Малорусская литература” (№ 44, с. 240–247).

...розвинув в своїх ославлених “Задачах украинофильства”... — див. працю “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (№ 54, с. 289–298).

Р[оку] 1861 він розпочинає публікацію “Актов Южной и Зап[адной] России”, випускає “Памятники старинной русской литературы”; в першій книжці “Основи”

з'являється його *“Федеративне начало в старій Русі”, в третій “Две русские народности”, в шостій “Черты народной южнорусской истории”*... — йдеться про: серійне 15-томне видання *“Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею”* (томи I–IX, XI–XIII редагував М.Костомаров у 1861–1885 рр.); серійне видання *“Памятники старинной русской литературы”* (1860–1862, у 4 випусках, М.Костомаров відредагував та прокоментував перші два і повністю упорядкував четвертий); статті: *Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158; *Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Черты народной южнорусской истории // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 114–165; 1862. — Кн. 6. — Июнь. — С. 1–45.

...великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В'ятку... — див.: *Костомаров Н.* Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: [в 2 т.]. — СПб.: Д.Е.Кожанчиков, 1863. — Т. 1: Отношения Великого Новгорода к прочим землям русским и ко княжескому роду. Вятка. Отношения Пскова к Новгороду, землям и князьям русским. Борьба Новгорода и Пскова с тевтонским племенем. Инородцы. — X, II, 419 с.; Т. 2: Описание городов: Новгорода и Пскова. Общественная жизнь и нравы Великого Новгорода и Пскова. Торговля. Церковь. — III, 448 с.

с. 298 Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864)... — див.: *Иван Сусанин.* Историческое исследование // Отечественные записки. — 1862. — Т. 140. — Кн. 2. — С. 720–738; *Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского // Голос.* — 1864. — № 124.

...дуже інтересними завваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину — див. № 3 — *“Замечание на статью г. Соловьева “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого”*” (с. 53–57 збірки). Далі М.Грушевський цитує М.Костомарова у власному перекладі з російської із посиланням на відповідні сторінки та окремими завваженнями-поясненнями у дужках.

с. 301 ...в статтях про поезію Шевченка (7 і 8)... — йдеться про подані у збірнику під номерами 7 та 8 промову та студію: № 7 — *“Слово над гробом Шевченка”* (с. 85), № 8 — *“Воспоминание о двух малярах”* (с. 86–93). Далі упорядником виправлено зазначену М.Грушевським сторінку (замість помилкової с. 83 у першодруку).

“Правда москвичам о Руси”... — див. № 10 — *“Правда москвичам о Руси”* (с. 102–110).

с. 303 ...про Дмитра Донського і Сусаніна (сюди належать полемічні статті 28–30)... — див.: № 28 — *“М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью “Куликовская битва”, напечатанное в № 4 “Дня”*” (с. 180–183), № 29 — *М.П.Погодину* (с. 184–189), № 30 — *“Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского”* (с. 189–192).

...в пізнішій статті про початки московської автократії (“Начало единодержавия”) в 1870 р. — йдеться про працю М.Костомарова, не включену у 1928 р. до збірника: *Начало единодержавия в древней Руси // Вестник Европы.* — 1870. — Т. VI. — Кн. 11. — С. 5–54; Кн. 12. — С. 495–563. У 1872 р. робота була надрукована у т. XII *“Исторических монографий и исследований”*.

...виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви (див. с. 181)... — М.Грушевський посилається на статтю № 28 — *“М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»*” (с. 180–183).

“Д.Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналі...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує № 36 — *“Ответ на ответ г. Кояловича”* (с. 209–210).

с. 304 *Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю “Передовые жиды”* — йдеться про роботу: *Куліш П.* Передовые жиды // Основ. — 1861. — № 9. — С. 135–138.

...три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив в колективною декларацією в обороні євреїв... — йдеться про підписаний у листопаді 1858 р. Марком Вовчком, М.Костомаровим, П.Кулішем, Т.Шевченком та М.Номисом лист до редакції журналу “Русский вестник” із протестом проти антисемітських статей, надрукованих того року у журналі “Иллюстрация”. Українські підписанти приєднались до низки протестів, з якими виступили російські та польські письменники у пресі, в тому числі у журналі “Русский вестник”. Див.: *Русский вестник*. — 1858. — № 18. — № 2. — С. 246–247.

...Костомаров дав йому вислів в своїй статті “Иудеям” — див. № 11 — “Иудеям” (с. 111–123 збірника).

с. 305 ...в статті Костомарова в приводу “Тысячелетия Руси”... — див. № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130).

с. 306 До збірника заведено статті його на сю тему (17, 21–26, 31–32)... — див.: № 17 — І. “О преподавании на южнорусском языке” (с. 137–140), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малороссу-Вольнцу” (с. 197–198). Далі М.Грушевський цитує першу із зазначених праць у власному перекладі з російської.

с. 307 ...стаття про Володимира Мономаха і Б.Хмельницького... — див.: № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155). М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі з російської.

с. 308 ...інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але крім того він дебатує на сю тему і в “Правді москвичам”, і в листі до редактора “Дня” (с. 161)... і в передсмертній полеміці з Кояловичем, та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д.І.Багалієм... — див.: № 34 — “Замечание г. Лохвицкому” (с. 201–203); № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110); № 23 “Письмо к редактору” (с. 160–162); № 57 — “По поводу книги М.О.Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям», 1884 г.” (с. 304–312); № 56 — “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в Древней Руси” (с. 302–303; ця замітка написана з приводу надрукованої Д.Багалієм у часопису “Киевская старина” (1883, кн. 2, с. 301–318) статті “Удельный период и его изучение”).

...огляд української літератури 1871 р. ... — М.Грушевський посилається і тут і далі цитує у власному перекладі роботу № 44 — “Малорусская литература” (с. 240–247).

с. 309 ...відкликався на різні явища сучасного життя — як-от “війна за визволення слов’ян”... — 25 (12 за ст.ст.) квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині, офіційно назвав її “війною за визволення слов’ян на Балканах”. М.Костомаров відгукнувся на війну статтею “Об участии России в освобождении христиан от турецкого ига” в газеті “Новое время” (1878, № 707).

...польські проби заграти в сеї нагоди на всеслов’янських струнах і собі — щоб в ім’я всеслов’янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій против польської культури (46–48) — див.: № 46 — “Полякам-миротворцам” (с. 252–259), № 47 — “Письмо к А.Д.Градовскому” (с. 259–264), № 48 — “Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими” (с. 265).

...Говорського... перед тим так суворо... картав... — йдеться про № 19 — “Мысли Южнорусса. IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм” (с. 142—148), що була викликана виходом у 1862 р. першої книжки редагованого К.Говорським часопису “Вестник Западной й Юго-Западной России”.

с. 310 ...“Малорусское слово”, 1881... — див.: № 50 — “Малорусское слово” (с. 267—271).

Відповідаючи “Совр[еменным] известиям” (15)... — див.: № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132—134).

...його статті 1882 р. — “Задачи украинофильства”, написаної з приводу появи в Києві українського альманаху “Луна” (54) — див.: № 54 — “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (с. 289—298).

с. 312 ...“Листи до любезних земляків” Квітки... — йдеться про видання: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків. — Харків, 1839. — 47 с.

Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 17—35. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1926, листопад”.

У статті використані ілюстрації із праць Ф.Вовка (Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99; Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428).

Неповна (не вистачає кількох останніх сторінок) машинописна копія (другий примірник) з незначними і нечисленними правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17232. — 13 арк.). Підпис на 1 арк. вгорі: “Акад. Мих. Грушевський”. Там же вгорі ліворуч навскіс напис чорнилом “Укр. 601”, вгорі праворуч напис олівцем: “Справлений примірник в ДВУ”.

Подається за першодруком.

с. 314 Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року... — 1—12 серпня 1908 р. у Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, присвячений тисячоліттю літописного повідомлення про Чернігів.

...з своїм слухачем С.Руденком... — упорядником виправлена друкарська помилка у позначенні імені вченого (було “Є.Руденком”).

...з котрої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим... — йдеться про статтю: Смолічев П. “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 36—41.

in situ — з лат.: на своєму місці, у місці знаходження.

с. 315 Подані до широкого світового відомо на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)... — у 1909 р. під час святкування 50-річчя Антропологічного товариства у Парижі із двома науковими повідомленнями (одне з них — про Мізинську палеолітичну стоянку) виступив Ф.Вовк. Він же брав участь і у Міжнародному конгресі антропології та доісторичної археології у Женеві у 1912 р., де також зробив

доповідь про Мізинську стоянку. Див.: *Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428.* М. Грушевський у своїй статті з посиланням на сторінки цитував цю женеvську статтю Ф. Вовка у власному перекладі на українську.

Заголовки сих звідомлень... див. в попередній статті акад. Тутковського — див. бібліографію по темі у статті: *Тутковський П.* Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — С. 12.

с. 316 ...в антропологічному кабінеті ім. Вовка при Українській академії наук... — перевезена з Петрограда бібліотека та архів проф. Ф. К. Вовка стали основою фондів заснованого при ВУАН у 1921 р. Музею (з 1922 р. — Кабінету) антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка. З деякими структурними реорганізаціями Кабінет проіснував до кінця 1933 р., коли увійшов до новоствореної Секції історії матеріальної культури ВУАН.

с. 317 Вовк зазначив в доповіді своїй, читаній у Київському науковому товаристві, що вони "дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба" (с. 94)... — тут і далі М. Грушевський цитує (з позначенням сторінок у тексті у дужках) статтю: *Вовк Хв.* Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99 (з малюнками в тексті).

П. Єфименко до сього додав... (с. 79) — тут і далі М. Грушевський у власному перекладі з російської цитує статтю: *Єфименко П.* Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губ. // Ежегодник Русского антропологического общества при С.-Петербургском университете. — Т. IV. — СПб., 1913. — С. 67—102.

Левко] Чикаленко принагідно згадує... (с. 166) — тут і далі М. Грушевський із зазначенням відповідних сторінок цитує роботу: *Чикаленко Л.* Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200.

с. 318 *Bos priscus* — доісторичний бик.

Див. нижче знімки статті П. І. Смолічева — М. Грушевський відсилає до ілюстративного матеріалу вищезгаданої статті П. Смолічева.

с. 324 ...Обговорення сеї праці [у] М. О. Макаренка, "Україна", 1926, кн. 2—3 — див.: *Макаренко М.* [Рец. на:] Чикаленко Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. У кн.: Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200 // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 197—198.

Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 101—117. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 335 ...мала на меті перша десенська електрична станція... — наприкінці 1923 р. Київський губернський виконавчий комітет ухвалив збудувати Десенську гідроелектростанцію у гірлі Чорторію неподалік села Вигурівщина. Планувалося, що побудова

греблі та обвідного каналу додатково сприятиме регулюванню рівня води під час повені. У 1924 р. було закуплено обладнання, прокладена вузькоколіяка, побудовані гуртожитки для робітників, підготовлені креслення. Проте у 1925 р. проект будівництва гідроелектростанції визнали економічно необґрунтованим, від гідроелектростанції відмовились.

...блискуча глухівська кераміка (“Волокитино” Миклашевських)... — у 1839–1861 рр. у с. Волокитине Чернігівської губернії у маєтку поміщика А.Миклашевського діяла Волокитинська порцелянова мануфактура, де виробляли посуд, свічки, порцелянові люстри, малу порцелянову пластику.

В попередніх начерках сеї книги... — перед даною статтею М.Грушевського у збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” були вміщені роботи: *Тутковський П.* Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду) (с. 1–16); *Грушевський М.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища (с. 17–35, передруковано у даному томі на с. 314 — 334), *Смолічев П.* “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) (с. 36–41); *Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині (с. 42–61); *Верзилів А.* Найдавніший побут Чернігівської околиці (с. 62–79); *Макаренко М.* Борзенські емалі й старі емалі України взагалі (с. 80–100).

с. 337 ривалізація — застаріле: конкуренція, суперництво.

Вираз сеї беру в автентичного тексту 1146 р. — див. нижче с. 342 — тут дано посилання на відповідну сторінку даної книги. У першому друку М.Грушевський посилається на сторінку 108 збірника “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”.

с. 341 Див. “Історію України[-Руси]”, т. II, с. 320 [і] д[алі] — М.Грушевський посилається на свою працю: *Історія України-Руси.* — Т. II: XI–XIII вік. — Вид. 2-ге. — Львів: Друкарня НТШ, 1905.

с. 345 ...була теорія (Погодіна-Соболевського)... — див. коментар до статті М.Грушевського “Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла”, с. 458 даного тому.

...дав Шахматов у своїй статті “К вопросу об образовании русских наречий” (1894) — див.: *Шахматов А.* К вопросу об образовании русских наречий // *Русский филологический вестник.* — 1894. — Т. 32. — № 3. — С. 1–12.

Я дав перегляд зього питання востаннє в третім виданні (1913) “Історії України-Руси”, т. I, с. 553 [і] д[алі]... — див.: *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — Т. I: До початку XI віка. — Вид. третє, доповнене. — К: Друкарня першої спілки, 1913. — С. 551–556.

с. 346 ...у статті “Einige Streitfragen” (Archiv für slav[ische] Philologie, XX, 1898) — див. *Jagić V.* Einige Streitfragen // *Archiv für slavische Philologie.* — 1898. — Band XX. — P. 1–53. Далі М.Грушевський подає цитату з праці В.Ягіча у власному перекладі.

...Шахматов... в новім виданні своєї статті (1899)... — див.: *Шахматов А.* К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // *Журнал Министерства народного просвещения.* — СПб., 1899. — Апрель. — С. 324–384. Далі М.Грушевський цитує дану статтю у власному перекладі з російської.

с. 347 ...вказав я в своїй статті “Спирні питання староруської етнографії”, випущеній в 1903 році (в “Статтях по славяноведению” Петербур[зької] академії)... — див.: *Грушевський М.* Спирні питання староруської етнографії // *Статті по славяноведению.* — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 305–321. Передруковано: *Грушевський М.* *Твори: У 50 т.* — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 83–99.

В... студії “Южные поселения вятичей” (1907)... — див.: Шахматов А. Южные поселения вятичей // Известия Императорской академии наук. — Сер. VI. — СПб., 1907. — № 16. — С. 715–729.

В новітій праці “Введение в курс истории русского языка” (1916)... — див.: Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография “Научное дело”, 1916. — 151 с.

с. 348 ...в своїй статті: “До питання про розселення в’ятичів” — “Львівські записки”, т. 98 — див.: Грушевський М. До питання про розселення в’ятичів: Кілька заміток з приводу новітніх праць // Записки НТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСVIII. — Кн. VI. — С. 5–9. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 192–195.

...моїй давній праці “История Киев[ской] земли”, с. 9–10 — див.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1891. — XVI, 520 с.

с. 349 Нижче читачі знайдуть цікаву студію В.М.Ганцова... — для збірника “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” В.Ганцов подав статтю “Діалектичні межі на Чернігівщині” (с. 262–280).

с. 350 ...дослідами проф. Моргілевського, котрих коротке резюме читачі знайдуть нижче — див.: У збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали” були надруковані дві розвідки І.Моргілевського: “Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями” (с. 169–183) та “Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові” (с. 197–204).

Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках

Перша публікація чеською мовою у збірнику на пошану проф. Я.Бідла: Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám / Uspořádal Miloš Weingart, Josef Dobiáš, Milada Paulová. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 340–345; Résumé: P. 481–482. Підпис на початку статті: *Mychajlo Hruševs’kij (Kyjev)*. Підпис біля анотації французькою мовою: *Mychajlo Hruševs’kij (Kiev)*. Дата написання не зазначена.

Стаття була підготовлена вченим під час роботи над IX-м томом „Історії України-Руси“ та перегукується (документально і текстуально) з восьмим та дев’ятим розділами тому. Очевидно, оригінальний текст М.Грушевського був українською мовою (рукопис або машинопис поки що не виявлений), а потім перекладений на чеську. У даному виданні стаття публікується у перекладі Олени Третякової з чеського першодруку; переклад зроблений з урахуванням вживаних М.Грушевським у IX томі “Історії України-Руси” термінології та лексичних зворотів.

Першодрук статті чеською мовою та анотацію французькою мовою подаємо нижче.

Sjednocení východního slovanstva a expansivní plány na Balkáně v letech 1654–1655

Sjednocení Ukrajiny s moskevským carstvem, definitivně prohlášené moskevským sněmem na podzim r. 1653, silně rozrušilo východní Slovanstvo. S moskevským carstvím se slučovala východní kozácká Ukrajina — ale doufalo se i v připojení západní Ukrajiny, která byla pod polským panstvím. Proto hlavním problémem v kruzích ukrajinských i moskevských bylo při-

pojení Bílé Rusi. V kozáckých kruzích se doufalo, že bude připojena ke kozácké Ukrajině, moskevští chtěli z ní učiniti moskevskou provincii a vrátiti tak dynastii staré knížectví smolenské a polocké. Současně se pomýšlelo na to, pojmuti do okruhu tohoto východoslovanského politického obrozenského hnutí i země balkánské: Jižní Slovany, to jest Bulhary a Srby, a pravoslavné národy, ztročené Turky, to jest Valachy a Řeky.

V ukrajinských kruzích, nespokojených s režimem Rzeczki Pospolité, bylo odedávna několik variantů při politických kombinacích, jak by se Ukrajina mohla postavit proti polsko-litevské Unii. Spojiti Ukrajinu co nejtěsněji s Krymem s jedné strany, s Moldavskem s druhé a vstoupiti v soustavu vasalských států Porty, t. j. vytvořiti z Ukrajiny jedno takové vasalské knížetství, jako bylo Moldavsko a Valašsko.

Utvořiti federaci s podunajskými knížetstvími s vyloučením Krymu a Porty a osvoboditi křesťanské balkánské národy z područí Porty pomocí křesťanské ligy — Polska, Benátek, Rakouska.

Utvořili tuto federaci jen silami pravoslavnými, bez Polsky, ba dokonce proti ní, za pomoci Moskvy a pod jejím protektorátem.

Opráti se o síly pravoslavné a protestantské, zejména skombinovati, pokud by to bylo možno, pomoc Moskvy s pomocí Sedmihradska, Švédska, Pruska atd¹.

Podle toho, jaká byla politická konstelace, nabývala vrchu ta neb ona idea. Jeden plán podporovaly více církevní kruhy kyjevské, jiný kozácké, starešinské, kozácko-šlechtické.

Chmelnický a jeho štáb kolísali mezi směrem, který bychom mohli nazvati turkofilským a protitureckým. Ve vyjednávání s Moskvou zdůrazňovali ovšem i třetí směr.

Ve chvíli vyjednávání s Moskvou, kdy ji prosili, aby přijala Kozáky “pod carskou ruku”, výmluvně poukazovali na to, jak přitažlivě bude takový fakt působiti na balkánské pravoslavné obyvatelstvo; ukazovali na široké, dalekosáhlé možnosti, že tam Moskva i Ukrajina společnými silami budou moci zakotviti, což se zdálo moskevským politikům věci celkem blízkou a snadnou. Když se rozhodli připojiti Ukrajinu k Moskvě a skutečně provedli formální stránku tohoto spojení, zdálo se jim, že za tím půjde samo sebou i připojení Moldavska, Valašska atd. Po přísaze Kozáků car poslal svého vyslance Gavrilu Samarina k moldavskému knížeti Štěpánovi přímo s “výčitkou”, že dosud nenásledoval příkladu Chmelnického a nepřijal moskevského protektorátu, jak se slušelo na pravoslavného vladaře. Car nečekal na jeho výzvu a z vlastní iniciativy začal hráti úlohu jeho nadřízeného: rozkazoval, aby už nepomáhal Polákům, aby o všech jejich záměrech podával zprávy novému moskevskému vévodovi, poslanému do Kyjeva, atd².

Účelem poslání Samarinova zřejmě bylo pohnouti vojvodu moldavského, multanského a snad i Rákoczya, jako jejich spojence, aby poslali své vyslance carovi a přijali jeho protektorát. Moskevský dvůr samozřejmě soudil, že Chmelnický rovněž se musí o tuto věc starati, a pravděpodobně byl opravdu nucen poslati s moskevským poselstvím své vyslance s listy vojvodovi moldavskému, snad i jeho spojencům a tak podporovati carské přání³.

Ale moskevští politikové při tom nepočítali s tím, že vévoda Štěpán požíval polské přízně a v žádném případě by se nespojil s Moskvou proti Polsku. Poselství a návrhů Moskvy a

¹ Srovn. mou Istoriju Ukrajiny-Rusy, VIII, č. 3, str. 132–134; dále o tom bude v IX. svazku, o němž nyní pracuji.

² Teki Naruszewicza, uvedeno u Kubaly, Szkice [Historyczne], [serya] III, str. 133.

³ Kubala v citovaném místě psal, že současně s poselstvím Samarinovým šly i listy Chmelnického, prý radil oběma knížatům Rákoczy poddati se caru. To jest dosti pravděpodobné, že současně se Samarinem šly takové listy od hetmana, napsané pod nátlakem Moskvy, ale nedochovaly se, a můžeme o nich mluvit pouze hypoteticky. Vévoda Štěpán uvědomil polského kancléře, že poslal Portě *autentické listy* od moskevského cara a *jiný (list) Chmelnického* proto, *aby politika Chmelnického byla Portě naprosto jasná* (Zerela do istorii Ukrajiny, XVI, L'viv, 1911, str. 308). Rákoczy při zprávě králi o misi Samarinově praví, že Chmelnický poslal i jemu, Rákoczymu, svůj list a *podobně lákal k užšímu spolku ve jménu stejné viny vojvodu Štěpána svým poslem a vojvodu valašského listem.* (Tamtéž, str. 306).

Chmelnického využil k tomu, aby před Portou a jejími vasaly, Krymem, Rákoczym, a rovněž před polskými kruhy odhalil celé nebezpečí nového kursu kozácké politiky, jakmile se Kozáci spojili s Moskvou, a aby dokázal, že Porta a Krym nesmějí podporovat Kozáků, nýbrž vystupovat proti nim. Protože dále Chmelnický neopustil dřívějšího vojvodu moldavského Lupula, svého švagra, jež Štěpán vypudil, pokládal Štěpán Chmelnického za svého osobního nepřítele a dělal vše, aby ho zdiskreditoval a s ním i jeho spojence a svého protivníka Lupula. Poslal listy, které dostal od cara a Chmelnického, Polsku, Portě, polskému vyslanci v Cařihradě Bieganowskému a strašil všechny pravoslavným nebezpečím a tak pohnul valašského vévodu Matyáše Basarabu, že Samarina nepřijal. Štěpán, zdržev Samarina u sebe a poslav současně do Moskvy svého vyslance (v moskevských aktech se nazývá Ivan Grigorev¹), měl zřejmě úmysl, ošáliti moskevský dvůr a přiměti jej k dalšímu jednání, jehož měl zapotřebí. Poněvadž v téže době se vojsko Štěpánovo účastnilo polského pochodu na Ukrajinu, Chmelnickému nebylo těžké dokázati carovi Štěpánovi věrolomnost a přetrhati styky Moskvy s Moldavskem, které se již navazovaly².

Chmelnický měl zájem na tom, aby Štěpána rozvedl s Polskem, nebo aspoň aby dosáhl jeho neutrality, a tak po tomto incidentu brzo obnovil s ním styky. Ovšem, považoval za naprosto víry nehodné, že by se Štěpán chtěl poddati Moskvě a státi se jejím spojencem v době, kdy bojovala s Polskem. Nejen že nevěřil v tuto možnost, nýbrž nepokládal ji ani za žádoucí. Jinak by tomu bylo, kdyby dosedl na moldavský trůn znovu švagr Lupul, kterého osud svedl s Chmelnickým osobně. Kdyby však se Moskva pokusila spojití se s dunajskými knížetstvími ne prostřednictvím Chmelnického, Ukrajiny, Kozáctva, nýbrž prostřednictvím hlavy státu, vedlo by to k výsledkům naprosto nežádoucím. Moskva by tiskla a sevřela kozáckou Ukrajinu mezi svými a dunajskými zeměmi. Metody, jichž Moskva užila při snaze, uvést Ukrajinu v závislost na moskevském centru, centralistické a byrokratické tendence, vyvolaly nedůvěru a strach v ukrajinských vůdčích kruzích, takže nechtěly býti obklopeny moskevským panstvím.

V přítomnosti moskevských vyslanců Chmelnický a jeho kancléř samozřejmě nenalezali ani dosti slov nadšené chvaly před vyslanci moldavského a valašského knížete o neobyčejné štedrosti a velkodušnosti carově, kterou projevil Ukrajině. Horlivě vybízeli své dunajské sousedy, aby následovali jejich příkladu a přijali moskevský protektorát. A však moskevští politikové záhy zpozorovali, že se pomocí Chmelnického a Kozáků ničeho nedomohu v této věci, a na sklonku moskevských úspěchů, na konci roku 1654, vzniká v nich úmysl pevně státi proti Ukrajině a vzítí balkánské záležitosti do svých rukou. Byla však otázka, jak se k tomu postaví hetman a staršinstvo. Moskvě v tom okamžiku naprosto se nehodilo, aby byla s nimi ve sporu. Výzkoumatí jejich náladu se zřením k těmto moskevským úmyslům svěřil car jednomu z nejbližších svých lidí a důvěrníků, Artamonu Matvěevu. Měl uvědomiti hetmana o posledních úspěších moskevského vojska, o dobytí Vitebska a o úmyslu carově obnoviti svou výpravu na Bílou Rus v novém roce, dohovoreti se o operacích na Ukrajině a vyzvěděti mínění hetmanovo o plánech carových. Poněvadž toto posláni Matvěevovo bylo dosud neznámé a zprávy o něm byly objeveny teprve před rokem archeologickou výpravou ukrajinské akademie věd, považují za vhodné uvéstí tyto moskevské otázky, určené hetmanu v lednu r. 1655:

“Car poručil, abych ti řekl: Car se rozhodl učiniti i z Kyjeva sídelní město pro případ svého příjezdu, zříditi tam carský dvůr a pokoje pro všechny potřeby. Chce učiniti Kyjev sídelním městem a zříditi tam dvůr, aby se pomodlil k obrazu Přečisté Panny a k svatým ostatkům Antonia a Teodosia a jiných svatých³, a proto, jakmile Kyjev bude sídelním městem a jakmile tam bude carský dvůr, bude carský příchod strašný nepříteli, polskému králi”.

¹ Akty Južnoj i Zapadnoj Rossii, X, str. 577.

² Zpráva Tomyly Perfyjeva, že byl poslán do Moldavska a že Chmelnický ho vrátil. Akty X, str. 603.

³ Myslí se zde ostatky kyjevské Pečerské lavry.

Hetman odpověděl: “Vše podle vůle jeho carského veličenstva, jak Bůh mu radí: nejen Kyjev, nýbrž i všechno jest jeho carského veličenstva. Že se rozhodl učiniti z Kyjeva sídelní město a zříditi tam svůj dvůr, to sám Bůh mu poradil a my jsme takové jeho milosti nesmírně žádoucí”.

Matvěev se otázal, co soudí hetman o úmyslu tureckého náporu “na záporožská města”, o němž car zvěděl: zda se můžeme nadíti takového náporu a jak se mu brániti? Hetman se stavěl skepticky k této otázce:

“Turecký sultán Ukrajinu carskou (moskevskou) a záporožská města napadnouti nijak nemůže: (předně) cesta jest daleká; nejen v zimě, ani v létě nelze jí projíti, neboť kraje, jimiž nutno jíti, všechny jsou zpustošeny a Turci jsou lidé choulostiví, bez zásob nikam se nevypraví; (za druhé) Turecký sultán jest ve sporu s Benátkami a se Srby a Srbové pomáhají Benátkám a Turecko trpí od nich značné škody”.

Artamon (Matvěev) řekl: “Veliký car přikázal, abych ti řekl: Jest mu známo, že sultán chce poslati pašu na valašského a multanského vojvodu, aby jim odňal vládu a vládl pomoci pašů, neboť vojvodům nedůvěřuje. Nemělo by se jim poslati na pomoc asi osm až devět tisíc lidí? Car má určitou zprávu, že by byli rádi takové pomoci”.

Hetman odpověděl: “Těto chvíle jest naprosto nemožno poslati pomoc multanskému a valašskému (knížeti), neboť napadá nás nepřítel (Poláci) a Horda. Sultán pašu proti knížatům nepošle, neboť se bojí, aby od něho neodpadli. A o multanském knížeti jest známo, že sebral asi dvacet tisíc vojska a stojí na tureckých hranicích”.

Tehdy Matvěev vyřídil tento vzkaz: “Veliký car přikázal, abych ti řekl, že nutno multanského knížete s valašským znesvářiti¹, vyvolati mezi nimi nepřátelství, a to proto, že jsi psal carskému veličenstvu, že valašský a multanský kníže chce jíti s krymskými lidmi na záporožská města”.

Hetman odpověděl: “Nyní posílati lidi k valašskému a multanskému knížeti a znesvářiti je jest naprosto nemožno pro postup nepřátel polských a krymských. Jakmile ustoupí, nebo podaří-li se je poraziti, ihned tam pošlu ve shodě s výnosem jeho carského veličenstva a myslím, že je lze znesvářiti, neboť i tak není mezi nimi veliké shody. A že Uhry, Valašsko a Multansko polskému králi pomáhati nebudou, o tom mám pevnou zprávu”.

Nato Matvěev vyřídil nový vojenský rozkaz moskevské vlády: “Veliký car přikázal, abych ti řekl, že pro ochranu před vpády polského krále a krymského chána v těch místech, kde hetman je očekává, jest třeba zříditi vojenské pluky v síle asi deseti tisíc, kromě těch, kteří jsou zapsáni do register. K jejich vojenskému výcviku pošle car plukovníky, podplukovníky a majory, kapitány a všechny úředníky, důstojníky vojenské služby, a až budou vycvičeni, zvolí si plukovníky a úředníky z lidí vojensky vycvičených. Na vydržování těchto desíti tisíc vojáků jest nutno dávatí tolik, kolik se platí vojákům: pět polských zlatých na měsíc z těch “pokladů” (důchodů), které se sbírají v záporožských městech. A tyto vojenské pluky mají státi v těch městech, kde se lze nadíti náporu polských a krymských lidí, dokud Bůh nedá mír”.

Hetman řekl: “Zříditi vojenské pluky, kromě registrovaných kozáků, nyní nikterak nelze proto, že nepřátelé už vyrazili, korunní a polský hejtman a krymští lidé. Jakmile dá Bůh a nepřátelé ustoupí nebo budou přemoženi, hetman o tom podá zprávu velikému caru”.

Matvěev nespojil všech těchto otázek dohromady a nekomentoval jich, ale není těžké naléztí hlavní ideu. Poštovati valašského knížete proti moldavskému Štěpánovi, vznítiti povstání všech opozičních prvků² proti Portě, organisovati sbory pohraničního vojska podle vzorů německé pěchoty a pod formou carského přebývání v Kyjevě zorganizovati operační a organizační střed pro moskevskou jhozápadní politiku a pro všechny operace, jež bylo těžko řídití z Moskvy.

¹ Zde v originále něco chybí, ale smysl jest přibližně takový, že tímto svárem bude možno odpoutati vévody od polského krále a krymského chána.

² Projevily se na př. poselstvím srbských kapitánů multanské země k Chmelnickému. Akty XIV, str. 68–69.

Chmelnický, jak vidíme, choval se k tomu značně zdrženlivě. Neodmítal, nevzpíral se, ale také to nepodporoval. Rozvinul před Matvěevem svůj vlastní plán: na jaře s Kozáky a moskevským vojskem táhnouti na Lvov, cestou se pokusiti zmocniti se Kamence: "To by nejen nahnalo strachu Polákům, nýbrž i sám turecký sultán by se nad tím velmi poděsil". Jest zřejmé, že Kamence vlastně potřebovali Kozáci proto, aby drželi v šachu Moldavsko a měli základ pro všechny operace na Balkáně, styky s Tureckem atd. Jenomže, jak ukázala pak historie pochodu na Lvov, který se uskutečnil opravdu toho roku, ač ne na jaře, nýbrž na podzim, Chmelnický tam u Kamence nechtěl míti Moskevské.

Porážka moskevské armády pod Ochmatovem dva týdny po poselství Matvěevově, trochu schladila Moskvu v jejích balkánských plánech. Na prvním místě byl nyní problém tatarský, nutnost "potříti Krym", jak se vyjádřil car Aleksěj v listě Chmelnickému v měsíci květnu. A léto přineslo švédský útok a přeneslo všechnu politickou energii Moskvy na severozápad.

Rozchod mezi autokratickou Moskvou a demokratickou, republikánskou Ukrajinou zneutralisoval v samých začátcích hnutí východního Slovanstva. Balkánské plány zůstaly episodou nezrealisovanou, ale proto ne méně zajímavou, a proto k nim obracím pozornost.

Анотація:

L'union des Slaves orientaux et l'expansion vers les Balkans en 1654–55

L'union de l'Ukraine Cosaque (orientale) avec le Moscovie, déclarée par l'assemblée générale (sobor) à l'automne de 1653, réveilla brusquement l'énergie du monde slave oriental.

De vastes projets d'expansion se forment. On se propose tout d'abord d'unir tout le monde slave oriental, la Russie Blanche y comprise, mais au delà de ce but immédiat on aspire à la réunion avec les peuples slaves des Balkans et même avec d'autres peuples de religion orthodoxe: Moldaves, Valaques, Grecs.

Aussi, une fois les formalités d'adhésion de l'Ukraine à l'Etat de Moscou accomplies, le tsar envoie-t-il immédiatement son ambassadeur G.Samarine, auprès du voïévode de Moldavie (et auprès de celui de Valaquie) pour le réprimander de n'avoir pas encore suivi l'exemple de s'Ukraine Cosaque et de n'avoir pas envoyé sa demande d'adhésion. Mais le voïévode Stéphane est fidèle à la Pologne et les cosaques eux-mêmes, bientôt désabusés par les tendances centralisatrices et autocratiques de Moscou, ne sympathisent plus avec les plans de l'expansion moscovite sur les Balkans qu'ils avaient encouragé auparavant.

Alors, Moscou forme un nouveau plan d'expansion vers les Balkans, ne comptant plus que sur ses forces propres. Comme le prouvent les documents récemment découverts (encore inédits) sur la mission de l'ambassadeur moscovite A.Matveev auprès du hetman Khmelnitsky au mois de janvier 1655, le tsar fit exposer au hetman le plan suivant: constituer à Kiev une deuxième capitale (parallèlement à Moscou) et préparer tout pour le séjour du tsar en Ukraine. Organiser en Ukraine, en plus de l'armée cosaque, plusieurs régiments à la manière allemande, sous le commandement des officiers du tsar (dix mille hommes au total). Ensuite provoquer une discorde qui mènerait à une guerre entre les voïévodes de Moldavie et de Valaquie et nourrir leur mécontentement contre la Porte Ottomane, pour soutenir, au besoin, avec les forces moscovites et cosaques leur révolte contre les Turcs. En un mot, créer à Kiev un nouveau foyer pour la politique d'expansion moscovite vers les Balkans. Mais le hetman resta froid à ces propositions et le tsar ne les renouvela plus.

Encore une fois, les divergences de Moscou autocratique et de l'Ukraine républicaine neutralisèrent ainsi l'énergie d'expansion et la force attractive du monde slave oriental.

с. 351 Порів[няйте] мою "Історію України-Руси", т. VIII, частина 3, с. 132–134; далі про те буде у т. IX, над яким нині працюю — див. видання: Грушевський М.

Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). — 2-ге вид. — К., Відень, 1922. — С. 132—134.

Виклад подій, про які йдеться у даній статті, див. також в “Історії України-Руси” у VIII (“Воєнні операції і дипломатичні переговори 1654 року”) та IX (“Панорама тогочасної України. Загибель Браสลівщини. Дрижипільська кампанія та її епілог (січень-червень 1655)”) розділах праці: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — К.: Пролетар, 1931. — С. 870—1630.

с. 352 Теки Нарушевича, подано у Кубалі, [Szkice Historyczne], [серія] III, с. 133 — М. Грушевський посилається на роботу: *Kubala L.* Szkice Historyczne: Serya trzecia. Wojna moskiewska R. 1654—1655. — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910, де на с. 133 вміщений документ із джерельного зібрання А.-С. Нарушевича (так званих “Тек Нарушевича”).

“Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России”, [т.] X, ст. 577 — див.: № 12. 1654, апреля 13 — июня 2. Бумаги посольства дьяка Томилы Перфирьева, ездившего к гетману Богдану Хмельницкому для переговоров, действительно ли молдавский владетель Стефан желает быть в подданстве у государя, а также и об отношениях войска запорожского к татарам // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. X (Дополнение к III тому): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653—1654. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. — Ст. 577.

с. 353 ...інформацію про нього повідомила лише рік тому археографічна експедиція Української академії наук... — у чеському тексті 1928 р. сталася помилка: замість “археографічної” експедиції було згадано “археологічну”. У даному виданні в українському перекладі помилка виправлена.

У 1926—1930 рр. діяла започаткована М. Грушевським так звана Археографічна експедиція ВУАН. Співробітники академічних Археографічної комісії та Науково-дослідної кафедри історії України планово опрацьовували архівозібрання Москви та Ленінграда. У 1926—1927 рр., тобто за рік до написання М. Грушевським цієї статті, науковці виявляли та копіювали архівні матеріали за 1650—1657 рр. у московському “Древлехранилищі” (таку назву у 1920-ті роки мали об’єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ, нині — Російський державний архів давніх актів).

“Цар доручив, щоб я тобі сказав ...” — знайдений у московському архіві працівниками Археографічної експедиції ВУАН документ, що його тут частково переказує М. Грушевський, був пізніше повністю викладений вченим у IX томі “Історії України-Руси” (т. IX, ч. 2, с. 1028—1035). Оскільки дана стаття була двічі перекладена, вважаємо за потрібне подати відповідний уривок з “Історії України-Руси”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1032—1033.

“Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хочє він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образів пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія й інших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грізний неприятелеві — польському королеві”.

Гетьман відповів здержливо і ухильчиво:

“Се в волі й. ц. в., яку йому Бог дасть гадку, не тільки Київ, але й все — його цар. величества. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір — се йому Бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні”¹.

¹ [Сибірський приказ архіву юстиції, стовб. 1471], л. 68—69.

Матвеев очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати сеї теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються логічно з нею, спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу “на Запорізькі городи”, донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до сього скептично: “Турецький султан на Україну царську (Московську) і на Запорозькі городи наступати теж не може. (По-перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а турки люди вибагливі (нежные), без провіянту ніколи не ходять. (По-друге) турецький султан розсварився з венеціянами і з сербами, і серби Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди”.

Артемон (Матвеев) сказав: “Вел. государ велів тобі сказати — “Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володіння, а правити башами — бо недовіря тим господарям. Що як-би післати їм в поміч тисяч 8—9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такої помочи”.

Гетьман відповів: “Під сю хвилю післати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле — побойтсья, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоїть на турецькій границі”.

Матвеев тоді переказав таку інструкцію: “Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними ворожнечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана) — відповідно до того що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть йти з кримськими людьми на Запорозькі городи”¹.

Гетьман відповів: “Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступаються або вдається їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити-бо й так між ними згоди небогато. А про се що венгри, волохи й мунтяни польському королеві помагати не будуть, єсть у мене певна відомість”.

Тоді Матвеев переказав новий військовий проєкт московського уряду: “Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести² на 10 тисяч салдатських полків — крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників — салдацького строю офіцерів, а коли навчатсья, призначить полковників і урядників з людей салдацькому учению навичних. На прогодованне сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих “скарбів” (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей — доки Бог не дасть замирення”.

Гетьман сказав: “Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог — неприятелі відступлять, або буде над ними перемога — тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.”³.

¹ [Сибірський приказ архіву юстиції, стовб. 1471], л. 71—72, тут в оригіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

² “чтоб устроить” — сі слова за контекстом можна розуміти і так, що цар піддає сю гадку гетьманові на обміркованне, і так, що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими “еластичними” оборотами, котрі можна було розуміти більш м'яко чи більш твердо — в залежності від настроїв і обставин.

³ “Вѣдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, о Запорожскихъ городѣх и въ уздехъ жилецкимъ людем от приезжихъ людей чинитца налога и

с. 355 “*Акты, [относящиеся к истории Южной и Западной России]*”, [т.] XIV, ст. 68–69 — див.: № 2. 1654, августа 25 — декабря 14. Бумаги воеводы Андрея Васильевича Бутурлина, находившегося с государевыми ратными людьми в малороссийских городах, за Днепром, для совместного похода с Войском Запорожским на польские города // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. XIV (Дополнение к III тому): Присоединение Белоруссии. 1654–1655. — СПб.: Типография Ф.Елеонского и К^о, 1889. — Ст. 68–69.

Велике діло

Перша публікація: Україна. — 1929. — Кн. Січень—лютий. — С. 3–9. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Дві машинописні копії з авторськими та редакційними правками олівцем і чорнилом зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17168. — 25 арк.).

Перша копія (арк. 1–11) містить численні правки олівцем та чорнилом, зроблені М.Грушевським та І.Щітківським (видається, спочатку М.Грушевський робив правки олівцем, а потім все наводив чорнилом І.Щітківський). На арк. 1 — ліворуч вгорі чорнилом позначки “Укр. 1302”, “Україна, кн. 1, 1929”, праворуч позначка чорнилом — “1 кн. Укр. за 1929 р.”. Назва “Велике діло” написана олівцем М.Грушевським. Над назвою статті дописано назву розділу часопису: “В двадцятиліття заснування “Українського наукового товариства в Києві” та його видавництва”. На арк. 11 внизу олівцем підпис — *М.Грушевський*.

На другій машинописній копії на арк. 12 вгорі позначки “КОПІЯ читав Ів.Щітківський” (олівцем) та “Укр. 1302” (чорнилом). Правки з першого примірника перенесені чорнилом до другого. В кінці статті підпису немає.

Передруковано у кн.: *Онопрієнко В.І., Щербань Т.О.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2008. — С. 158–167.

Подається за першодруком.

Стаття є текстом доповіді на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві (УНТ), що відбулось 25 листопада 1928 р. Тоді були зачитані доповіді М.Грушевським (“20-ліття Українського наукового товариства”), В.Щербиную (“Перші спроби організації наукової історичної роботи в Києві”), Ф.Савченком (“Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр.”), І.Житецьким (“Заходи коло організації Історичного товариства в Києві”), О.Гермайзе (“Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України”), О.Черняхівським (“Медична секція Наукового товариства”) та В.Різниченком (“Природнична секція Наукового товариства”).

обида великая, и чтоб въ Запорожскихъ городѣхъ быть царского величества воеводам. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городѣхъ будут, и онѣ жилецкихъ всякихъ людей приезжимъ людемъ никому в обиду не дадут, и ото всякого дурна станут ихъ оберегать.

“И гетьман Богдан Хмельницкий говорил: Топере-де в Запорожскихъ городѣхъ царского величества воеводамъ быти нельзе, потому что ныне царского величества на Запорожские города наступил неприятель, и Запорожскихъ городов ратные люди идут с ним гетманом против неприятелей, и расправы воеводам чинить ныне нѣчево. А как Богъ даст милость свою, уступят неприятели или каков поискъ учинять, и он в тѣ поры про то царскому величеству вѣдомо учинит”, [там само], л. 77.

Стаття була опублікована у розділі часопису “Розвідки та замітки” у рубриці “В двадцятиліття заснування Українського наукового товариства в Києві і його видавництва”. Крім доповіді М.Грушевського, що публікувалась першою, були надруковані студії: *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині ХІХ ст. (с. 10–14); *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. (с. 15–22); *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві (с. 23–30); *Гермайзе О.* Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України (с. 31–37); *Різниченко В.* Природнича течія в Українському науковому товаристві в Києві (с. 38–41); *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві (с. 42–45).

Дана стаття немовби “перегукується” із працею вченого 1908 р., де ініціатор заснування Українського наукового товариства у Києві та його голова від першого засідання М.Грушевський у першому числі “Записок Українського наукового товариства в Києві” коротко подав історію створення Товариства та відвітував про діяльність УНТ у 1907 р. Див.: *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1908. — Кн. 1. — С. 3–15. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 177–184.

с. 356 ...в травні 1908 року з'явилася перша книжка “Записок Українського наукового товариства в Києві”, формально затвердженого при кінці 1906, а уведеного в життя в 1907 — після скасування весною 1906 р. заборон, що діяла з 1876 р. відповідно до так званого Емського указу, з ініціативи М.Грушевського група українських вчених розробила Статут “Українського наукового товариства”, який був затверджений наприкінці 1906 р. Перше засідання УНТ відбулось 29 квітня 1907 р. За зразком Наукового товариства ім.Шевченка у Львові у складі УНТ у Києві були організовані історична, філологічна і природничо-технічна секції, медична та статистична комісії.

УНТ видало 18 книжок “Записок Українського наукового товариства” (1908–1918, за редакцією М.Грушевського, В.Перетца та М.Василенка, деякі книги одночасно були і “Записками історичної і філологічної секції Українського наукового товариства”), 10 книжок журналу “Україна (1914, 1917–1918), 2 випуски “Українського наукового збірника” (1915–1916), 5 книжок “Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Києві” (1910–1921), 3 книжки “Збірника природничо-технічної секції Українського наукового товариства” (1911–1915), “Збірник природничої секції Українського наукового товариства” (1918–1919), “Збірник технічної секції Українського наукового товариства” (1918), “Український етнографічний збірник” (1914), 4 томи “Вістей природничої секції Українського наукового товариства” (1918–1919), “Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства” (1921), “Вісник природознавства” (1921).

У 1921 р. було ухвалено рішення про ліквідацію УНТ, його секції приєднувались до складу ВУАН.

с. 359 ...використовуючи черговий археологічний з'їзд, що мав відбутися в серпні 1899 року в Києві. Перед тим з незвичайним піднесенням пройшли осінні свята 1898 р.... 250-ліття Хмельниччини, століття “Енеїди”, 25-ліття львівського Товариства як спільного діла всього українського громадянства і 25-літній юбілей Франка... — йдеться про ХІ Археологічний з'їзд, що відбувся у серпні 1899 р. у Києві, та низку ювілейних заходів у Львові наприкінці жовтня 1898 р. Детальніше див. статтю М.Грушевського “Апостолові праці” та коментарі до неї на с. 451.

с. 360 В своїм знаменитім підручнику для “наблюдения” він докладно спинився на діяльності нового товариства, його учасниках і провідниках — див.: *Щеголев С.Н.*

Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К.: Типографія І.Н.Кушнерев и К^о, 1912. — С. 286–288.

с. 362 Під літо 1908 року вийшов том “Записок”, що містив 5 розвідок з української історії й філології і одну медичну та кілька статей про діяльність і плани Товариства — у першому числі “Записок Українського наукового товариства у Києві” у 1908 р. були опубліковані статті: “Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво” М.Грушевського (с. 3–15), “Найближчі завдання вивчення історії української літератури” В.Перетца (с. 16–24), “Господарство польського магната на Задніпров’ю перед Хмельниччиною” М.Грушевського (с. 25–43), “Після про Дорошенка й Сагайдачного” Б.Грінченка (с. 44–70), “Нові матеріали до біографії Костомарова” О.Грушевського (с. 71–81), “Причинки до української діалектології” Є.Тимченка (с. 82–93), “Історія української граматичної термінології” І.Огієнка (с. 94–129), “Про симуляції у хірургії” М.Галіна (с. 130–149), а також “Хроніку Українського наукового товариства у Києві” (с. 150–159).

...в приміщенні Українського клубу — у 1908 р. з ініціативи М.Лисенка у Києві була створена літературно-художня громадська організація “Український клуб”. У різні роки розміщувався на вул. Володимирській, 28, вул. Ярославів Вал, 36, вул. Десятинна, 9. “Український клуб” був закритий у 1912 р.

с. 364 ...і О.М.Шрамченка... — упорядником виправлено помилку у поданні імені редактора “України” Олександра Миколайовича Шрамченка (було: М.М.Шрамченка).

До історії Переяславської Ради 1654 року

Перша публікація російською мовою: Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Серия “В” / Ред. А.Самойлович. — Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. — № 16. — С. 299–305. Підпис та назва статті подані одним рядком: “М.С.ГРУШЕВСКИЙ. К истории Переяславской Рады 1654 года”. Другим рядком наведені переклад прізвища автора та назви статті на французьку (з помилкою у передачі географічної назви — замість Переяслава вказано Переславль-Залеський): “M.GRUSEVSKIJ. Contributions à l’histoire de la “Rada” de Perejaslavl Zalesski en 1654”. Після назви зазначено: “Доложено в ОГН 29 X 1929” (ОГН — Отделение гуманитарных наук Академії наук СРСР).

Передруковано у часопису: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Торонто, Париж. — Рік XXXIX. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 17–35 із перекладом на українську мову, зробленим Л.Пріцак (с. 17–25), першодруком російською мовою (с. 25–34) та статтею-коментарем Л.Пріцак (с. 35–37).

Публікуємо статтю у вивіреному перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М.Грушевського. Зважаючи на те, що М.Грушевський зазвичай цитував документи XVII ст. в оригіналі, наведений у статті документ подаємо згідно публікації 1929 р. (але без вживаних тоді літер “ять”, “ер” та “фіта”).

Першодрук наводимо нижче.

Стаття була підготовлена М.Грушевським під час роботи над IX томом “Історії України-Руси”. В ній історик докладно розглядає присяжні списки Олексію Михайловичу у Переяславі у січні 1654 р. Як зазначав вчений, документ зі списками був виявлений українськими істориками В.Євфимовським та В.Юркевичем у Московському Древлехранилищі (нині — Російський державний архів давніх актів) серед матеріалів

Посольського приказу (“Приказные дела старых лет”, в’язка 286 № 77: “7162/1653 окт. 9. Список именам запорожских казаков приведенных с их гетманом Б.Хмельницким на верность... в городе Переяславле”. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 734). У статті М.Грушевський присяжні списки фрагментарно опублікував та проаналізував, натомість у першій половині IX тому навів висновки зробленого у статті аналізу (див. с. 734–736), зазначивши, що одночасно в “Известиях Академии [наук] СССР” друкує “тимчасову замітку з приводу сих реєстрів” під заголовком “К истории Переяславской Рады 1654 года”.

К истории Переяславской Рады 1654 года

Относительно того, что происходило в Переяславе в январе 1654 г., когда оформлялся переход Украины под протекторат царя, до сих пор почти единственным источником является статейный список царского посольства В.В.Бутурлина с товарищи. То, что прибавляют к этому другие современные известия, — очень скудно и не всегда договорено (хотя, конечно, и статейный список, вероятно, тоже подогнан под данные из Москвы инструкции). Понятна ввиду этого ценность всякого рода дополнений — и особенно тех, какие идут от участников переяславских актов или представляют документальные справки относительно тех или других подробностей этих актов. Такой именно характер имеют списки лиц, приведенных к присяге посольством в Переяславе в днях 8, 10 и 11 января ст[арого] ст[илія]. До сих пор были известны присяжные списки, составленные разосланными по полкам стольниками и дворянами; в этом году мои сотрудники, работающие по поручению Украинской академии наук в московском архивохранилище, В.С.Евфимовский и В.Д.Юркевич отыскиали списки лиц, приведенных к присяге непосредственно самим посольством в Переяславе, Киеве и Нежине (конца Нежина и Чернигова не достает). Списки эти в непродолжительном, вероятно, времени будут изданы Археографической комиссией украинской Академии, а пока я хочу обратить внимание на те подробности, какие дают они для переяславских актов.

Как известно, посольство прибыло в Переяслав в последний день 1653 г. (ст[арого] ст[илія]). Гетман рассчитывал встретить его здесь, но ледоход на Днепре задержал его на несколько дней на правом берегу, и только вечером 6 января он приехал в Переяслав; на другой день явился Выговский, и вечером этого дня они имели с Бутурлиным неофициальное свидание, на котором был установлен порядок церемонии. 8 января с утра намечалось совещание гетмана с полковниками (тайная рада), затем рада всенародная, официальный прием посольства “на съезде двора”, новое совещание с полковниками, присяга в церкви и вручение гетману знаков власти от царя на “съезде двора”. По такой программе и прошел потом этот исторический день. Политическое значение имели главным образом упомянутые совещания — “тайные рады” гетмана со старшиной. На них были формулированы условия подданства, поставленные гетманом посольству (в статейном списке, вероятно, в значительной степени “смазанные”); на втором совещании, между прочим, решался также вопрос, настаивать ли до конца на присяге послов, от имени царя, на поставленные условия. Совещания старшины по этим вопросам продолжались, очевидно, в следующие дни. 10 января гетман два раза был у Бутурлина, сначала, по-видимому, только с Выговским, во второй раз в сопровождении всех важнейших войсковых чинов, и разговор шел о многих важных вопросах новых взаимоотношений (статьейный список, очевидно, отмечает только некоторые моменты — какие могли пригодиться для дальнейшего употребления). То, что говорилось на этих конференциях, послужило предметом новых совещаний старшины, и 12 января Бутурлину было поставлено требование, чтобы послы выдали декларацию, подтверждающую главнейшие

условия, на которых войско признает власть царя. Когда Бутурлин решительно отказался выдать такую хартию, старшина совещалась с гетманом и согласилась отложить оформление этих вопросов до посылки своего посольства в Москву.

Интересно знать, кто были люди, обсуждавшие и решавшие эти вопросы; небезынтересен и состав рады, вотировавшей вопрос о подданстве царю. Статейный список дает только самые общие указания в этом отношении. В более подробных, пожалуй, не было и большей нужды, раз к нему прилагался поименный список лиц, находившихся в эти дни в Переяславе и принесших присягу царю. До сих пор этого списка мы не имели, теперь он перед нами и дает хотя бы приблизительный ответ на этот вопрос.

Список этот — черновик, составленный из отдельных записей, подклеенных в столбец, дополнявшихся, исправлявшихся и приводившихся в некоторую систему. В некоторых случаях были использованы очевидно украинские записи, судя по формам имен и ошибкам списавших их подьячих, в других случаях записи были московские, в которых не всегда можно угадать реальные имена. Вообще записи иногда очень неполны (крестные имена без прозвищ или имена без обозначения должностей). Приведу более интересное:

“В городе Переясловле генваря в 8 день гетман Зиновіи Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьев сын). Писар Иван Остафьев сын Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Федор. Обозной Федор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринской Карп Трушенко¹. Черкасской Яков Пархаменко. Корсунской Иван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Иван Стародуб. (Кропивенской Филон Жежелей)². Миргородцкой Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Воронченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтіхей Пешко. Черниговской Степан Пободайло. Нежинской Иван Никифоренко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Иван Федоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осип Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Филип Скороходенко да судебной писар Яков Григорьев. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелеев. Васильковской Офонасей Тредремирский. Выжегородцкой Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовиловской Иван Пагурский. Козельской Микифор Буката. Козельской же Иван Брезички.

Чигиринского полку сотники: Матвей суботовской, Григорей Иванов Орловский, Миколай Савостьянов. Павел Дмитриев. Казак Софон Скороzubенко.

Корсунского полку сотники: Демьян Семенов. Михайло Иванов. Марко Баженов³. Еремей Волошен. Трофим Кветка⁴. Родион Бондаренко. Иван Дя-

¹ Это имя приписано между строками; сначала чигиринским полковником записан Пархаменко, затем его титул исправлен и приписан чигиринский Трушенко.

² Это имя вписано позже, запись о его присяге ниже под 10 янв.; значит, было намерение превратить этот листок (3-й) в полный список присягавших полковников? В связи с этим возникает вопрос, не приписан ли и Федоренко-Богун? Его имя с таким странным титулом «бывшего наказного полковника» написано внизу листка более мелким почерком, по недостатку места, но по-видимому одновременно с остальными именами. Список полковников все-таки не полный, не хватает паволоцкого, уманского и брацлавского, хотя они позже несомненно тоже принесли присягу. Значит, допускать желание укомплектовать список именем Федоренка-Богуна нет необходимости.

³ Бажаненко в реестре 1649 г.

⁴ Вместо зачеркнутого: Унетко.

ченко. Іван Шенгір. Роман Каторжної. Максим Нестеров. Остафей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тируненко. Прокофей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Іванов. Дементей Михайлов. Іван Крупченко. Федор Миколаєв.

Белоцерківського полку сотники: Іван Кравченко. Тихан Деркач. Яков Судья¹. Андрей Костата. Семен Гребенник. Макар Москаленко. Петр Котенко. Логин Гребенко. Іван Цебронський. Григорей Ляховець. Семен Донец. Степан Жданов. Тимофей Толкач. Старшой ясаул Григорей Черня. Писар полкової Сава Іванов.

Брянського полку сотники: Демід Желобченко. Алексей сотник. Василей Кукуль. Андрей Клепченко. Ясаул полкової Григорей Гуляницький.

Каневського полку сотники: Тимофей Коростель. Василей Титко. Устин Сотник. Анісим Щерпило. Михайло писар. Григорей Лесков. Яков Заблоцький. Мартин Максимов. Григорей Васильєв. Максим Золоторенко. Ясаул Андрей Бутенко. Писари судебніе: Василей Лукошеев. Александр Григорьев. Казаки: Іван Самойлов. Юрі Григорьев. Іван Іванов.

Нежинського полку сотники: Іван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчуренко. Осип Коропка. Филип. Ясаулы: Тимофей Аникеев. Левонтей Буд. Кондратей Волковський. Ілья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавського полку: Сотник Іван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христенко. Мирон Іванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцького полку сотники: Іван Ігнатьев. Григорей Іванов. Степан Григорьев. Ясаул Федор Терехов. Писар Дмитрей Филипов. Казак Емельян Прокофьев.

Черкаського полку сотники: Костянтин Федоров. Офонасей Созоненко. Андрей Костянтинов. Ясаулы: Іван Кравченко. Федор Волченко. Писар Мартин.

Миргородського полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратьев. Кондрат Васильєв. Андрей Тимофеев. Кирило Родионов. Осип Петров. Іван Лаврентьев. Ясаул Степан Михайлов. Писари: Іван Васильєв. Семен Остафьев. Знаменщик Іван Агафонов.

Чернігівського полку: обозної Григорей Іванов. Ясаулы Андрей Павлов. Емельян Гирманов. Сотники: Іван Іванов. Андрей Іванов. Іван Лаврентьев. Григорей Микифоров. Анофрей Іванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукьянов.

Того же числа приводил к вере в Переяславле ж в церкве Всемилоствитого Спаса окольничей и наместник муромской Іван Васильевич Олферьев. Приведены к вере.

Переяславського полку: гетман Костырський Яков. Обозничей Остафей Стасеев. Ясаул Дмитрей Іванов. Хоружей Феофилахт Ондреев. Писар Василей Евтифеев. Сотники: Ігнатей Созонов. Микита Остафьев. Остафей Дашков. Іван Яцкой. Остафей Іванов. Гаврило Романов. Еуфим Хворостиненко. Феодосей Береженської. Ефрем Быковської. Іван Воронковської. Семен Григорьев. Іван Дмитреев. Никифор Омелянов. Петр Бондаренко. Атаман родової Осип Пашков. Казаки: Федор Лобода. Степан Сулименок. Андрей Романов. Авдей Калинин. Петр Іванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов.

¹ Не совсем ясно, это сотник и «судья» его фамилия? или это полкової судья, замешавшийся между сотниками; при подсчете я его считаю судьей.

Яков Ильин. Тимофей Ермолаев. Иван Демьянов. Кирило Давыдов. Захар Сподпориннец. Самойло Иванов. Трофим Григорьев. Федосей Есипов. Офонасей Федоров. Кондратей Гаврилов. Федор Григорьев. Иван Дмитриев. Остафей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Федоров. Иван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семен Нечаев. Иван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Иван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов.

Войт Артемей Иванов. Бурмистр Иван Степанов. Мещане: Василей Усков. Михайло Иванов. Иван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андреев. Григорей Семенов. Иван Семкин. Семен Козмин. Ерофей Лодыженец. Лазар Иванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьев. Миня Юрьев. Иван Павлов. Мартин Яковлев. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Иван Давилов. Иван Богоносков. Степан Иванов.

Суботовской сотник Матвей Осипов.

Всего тех полков сотников 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члк гетман Костырский.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской¹.

Генваря в 10 д[ень] окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев привел к вере в Переяславле ж:

Переяславского полку казаки: Иван Гладкой, Федор Иванов².

Нежинского полку казаки: Агей Семенов. Петр Матвеев. Федор Юхма. Фома Туроченко. Василей Чалой. Петр Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Филон Жижелей³.

Ясаулы Григорей Игнатьев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александров.

Черкасского полку ясаул Иван Васильев. Сотник Семен Ненартов.

Каневского полку сотники: Игнат Чюганинской. Василей Решетин. Илья Ретковской. Хоружей Матвей Тетеря. Казаки: Федор Красовской. Семен Гаврилов. Иван Матвеев. Олексей Шаченко. Федор Поломеев.

Нежинского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карп Иванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремеев. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотник Яков Иванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисеев.

Корсунского полку казаки: Андрей Андреев, Мануйло Корсунцов.

Генваря в 11 д[ень] окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олферьев привел к вере:

Шляхта: Остафей Игнатов сын Выговской. Данило Остафьев сын Выговской. Иван Володимеров сын Бговленской⁴. Силуян Андреев сын Мо-

¹ Дьяки, очевидно, не знали, как быть с человеком, носившим такой громкий титул: Костырский.

² Подклеенный листочек.

³ Имя полковника несколько раз исправлялось и наконец вычеркнуто — вероятно, вместе с тем, как приписано к реестру полковников выше.

⁴ Так в рукописи; вероятно: Боклевской.

желовской. Степан Михайлов сын Мозепа. Федор Иванов сын Снаревской. Михайло Игнатъев сын Кунашевской. Семен Ермолов сын Коробан. Василей Гаврилов сын Игнатовской. Костянтин Самойлов сын Новгородцкой. Федор Васильев сын Можеловской. Андрей Семенов сын Биримов. Иван Васильев сын Руколивский. Федор Иванов сын Роблев. Иван Михайлов сын Струтынской. Степан Остафьев сын Махновской. Семен Иванов сын Порхайло. Павел Мехновский. Павел Можаловский. Осип Можаловский. Михайло Иванов сын Бутовский. Артемон Григорьев. Нестер Яковлев сын Всежецкой. Данило Гунковской”.

Как видим, старшина была представлена очень неравномерно и в общем довольно слабо. Бросается в глаза прежде всего, как мало представителей гетманского двора, чигиринского штаба. Гетман, писарь, двое судей, обозный, два есаула, чигиринский полковник, четыре сотника и один козак, кое-кто среди шляхты (как канцелярист Гунашевич); отсутствует целый ряд видных и влиятельных, близких гетману людей, его советников и исполнителей его поручений. Полковники представлены довольно полно; кропивенский Джалалый опоздал и поспел только на другой или на третий день. Не было вовсе брацлавского (но был есаул и четыре сотника его полка); не было ни полковника, ни кого-либо из Уманского и Паволоцкого полка. Отсутствие уманского и брацлавского полковника обратило на себя внимание, и в одном из современных писем о положении дел на Украине сообщается, что эти два полка отказали в повиновении Хмельницкому, не захотели послать кого-либо в Переяслав и приносить присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”¹.

Но эти слухи скоро затихли, гораздо дольше говорили об отказе от присяги Федоренка-Богуна: в качестве слуха (“говорят”) сообщил об этом известный Макарий Криницкий. На Богуна стали возлагать надежды как на возможного вождя легитимистского движения, в пользу Польши, и король искал возможности войти с ним в сношения, предлагал ему гетманский титул и т. д.² Московское правительство считало это также фактом, что Богун в Переяславе с другими полковниками присяги не принес³, и по настоящее время это известие не возбуждало сомнения, причем многими интерпретировалось как отказ Богуна от присяги. Ввиду этого возбуждает недоумение его имя в списке приведенных к присяге 8 января. Приписано ли его имя позже — или слух был ложный? Нужно иметь в виду, что Богун был командирован гетманом для связи с посольством Бутурлина еще раньше, чем оно прибыло на Украину; он же провожал потом Бутурлина из Путивля в Переяслав⁴ — но ехал ли он с ним до самого Переяслава, этого не видно, и потом в описании январских событий его имя вообще не упоминается. Так что ни отрицать его присутствия в Переяславе, ни утверждать мы сейчас оснований не имеем. В момент, когда писалась царская грамота гетману о Богуне (12 апреля ст[арого] ст[и-ля]), присяжные списки, может быть, не были готовы, а может быть, в “Иване Федоренке, бывшем наказном полковнике кальницком” (как почему-то назван он в присяжных списках), и не угадывали “Ивана Богуна, полковника винницкого”, о котором говорила грамота 12 апреля, и бояре без дальнейших справок приняли за факт, что он не присягал в Переяславе, раз так утверждала польская сторона?

¹ Письмо ротмистра Павши из Мозыря 2 февраля. — Теки Нарушевича, [т.] 149, с. 478.

² “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной] и З[ападной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 555, 570, 773 и др.

³ Там же, ст. 570.

⁴ Там же, ст. 198.

Возвращаясь к переяславским совещаниям, мы должны констатировать, что решающую роль в них должна была играть эта коллегия полковников, 12—13 человек. Шесть человек генеральной старшины (пользуясь этим позднейшим термином): писарь Выговский, судьи Богданов и Лобода (?)¹, обозный Коробка, есаулы Мисько и Павел Яненко (?)² — вместе с полковниками 20 человек (считаю круглыми цифрами) — это, вероятно, и есть основной состав старшинской, или тайной, рады. Конечно, могли присутствовать кое-кто из полковой старшины и сотников, кое-кто из “шляхты” (как Выговские — Остафий и Данило, Силуан Мужилковский например). Может быть, кто-нибудь из переяславского магистрата. Но “генеральная старшина” и полковники, эти 20 человек — это ядро.

Сорок человек полковой старшины и сотня сотников — это очевидно “масса”. Рядом с ними немного козаков от полков — 8 января было их 8, 10 января еще 23, не считая переяславских. Если считать, что все переяславские козаки, участвовавшие в раде 8 января, были приведены к присяге (а уклоняться, вероятно, было трудно), то приходится признать, что актив этой знаменитой рады не превышал 200 человек, и если статейный список говорит о “великом множестве всяких чинов людей”, присутствовавших на раде, то их слова можно принять или за простое украшение (как и слова о “всенародном множестве мужского и женского пола”, присутствовавшем в церкви при присяге), или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику — мещан и случайных людей.

Сведения о составе рад вообще встречаются редко, поэтому стоит прикинуть, что дают нам присяжные списки по этому вопросу.

В раде 8 января принимало участие — принимая во внимание и опоздавших, всего 13 полков, они были представлены следующим образом:

Местный, Переяславский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, городской атаман (очевидно переяславский), 14 сотников, 38 козаков.

Киевский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 8 сотников.

Белоцерковский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 12 сотников.

Каневский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников, 3 козака; 10 января еще 1 полковой старшины, 3 сотника, 5 козаков.

Корсунский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 11 сотников, 4 козака; 10 января еще 2 козака.

Черкасский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 3 сотника; 10 января еще 1 полковой старшины и 1 сотник.

Чигиринский полк: полковник, 4 сотника, 1 козак.

Брацлавский полк: полковой есаул, 4 сотника.

Черниговский полк: полковник, 5 человек полковой старшины, 5 сотников.

Нежинский полк: полковник, 5 человек полковой старшины (4 есаула), 8 сотников; 10 января еще 1 полковой старшины и 3 сотника и 9 козаков.

Прилуцкий полк: полковник, 2 человека полковой старшины, 3 сотника, 1 козак.

Миргородский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников.

Полтавский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 1 сотник.

Кропивенский полк (опоздавшие) — полковник, 3 человека полковой старшины, 5 козаков.

Гетманский полк: 1 сотник и 2 козака.

Обращает на себя внимание крайне ничтожное в количественном да, пожалуй, и в качественном отношении шляхетское сословие, являющееся к присяге. Представлены

¹ Федор Лобода упоминается с титулом судьи позже.

² Более подходящего Павла не соображу; несколько месяцев позже он получил киевское полковничество после Пешка.

собственно две фамилии — Выговские отец с сыном и четверо Мужилловских; Степан Мазепа — представитель белоцерковской шляхты; канцелярист гетманской канцелярии Гунашевский, остальные еще менее заметные. Весьма вероятно, что большинство шляхты считало благоразумнее держаться в стороне от такого рискованного акта, последствия которого трудно было предугадать, и в Переяслав не приехало. Тем удивительнее, что такая совершенно ничтожная кучка имела смелость обратиться к царскому посольству с проектом распределения старых земских урядов: “приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе росписали”¹. Теперь, когда мы знаем, сколько и[х] было, этих расписывавших, тем удивительнее роль, на которую они претендовали.

В польских известиях много говорилось, что присягу приносили по принуждению: после того, как принесла присягу старшина, мещан переяславских сгоняли к присяге, они сопротивлялись упорно; войт переяславский был болен — его велели принести в церковь Богородицы, он был принужден принести присягу, и от огорчения на третий день умер. “Оповестили весь киевский магистрат и население, чтобы явились к присяге, — те усиленно отказывались и не хотели итти, но козаки сгоняли их как скотину”. “Много было крику и слез, когда гнали мещан к присяге” (в Чернобыле)².

“Полк Кропивенский и Полтавский отложились от Хмельницкого и не хотели присягать царю... Сам Хмельницкий был сильно испуган, когда ему сказали: Мы за ко-тов³ душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил своему государю”. “В Чернобыле тоже немногие лишь принесли присягу, и то под принуждением, и тамошние мещане против воли приняв Москву, поразъезжались и как Бога ожидают войска (польского)”⁴.

Не подлежит сомнению, что гетманское правительство оказывало очень определенное давление там, где проявлялась какая-либо оппозиция московскому протекторату (напр[имер], в столкновениях с киевским духовенством). Поэтому нужно думать, что и в Переяславе уклонившихся не было, и кто был в городе из людей сколько-нибудь заметных, от присяги устранился не мог. Поэтому данные присяжных списков дают довольно точное понятие о том, кто был в Переяславе в эти дни и принимал участие во всякого рода совещаниях.

с. 365 ...статейный список царского посольства В.В.Бутурлина в товаришами — див.: № 4. 1653, октябрь — 1654, май. Бумаги посольства ближнего боярина Василия Васильевича Бутурлина, окольного Ивана Васильевича Алферьева и думного дьяка Лариона Дмитриевича Лопухина, ездивших в Малороссию для приведения к присяге гетмана Богдана Хмельницкого, войска запоржского и всех жителей малороссийских городов на подданство царю Алексею Михайловичу. II. Статейный список послов 1653, октября 9 — 1654, февраля 5 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. X (Дополнение к III тому): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. — Ст. 141–276.

...мої співробітники, які працювали за дорученням Української академії наук у московському архівосховищі, В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич... — В.С.Євфимовський та В.Д.Юркевич були співробітниками Археографічної експедиції ВУАН до Московського Древлехранилища. Докладніше про експедицію див. коментарі до статті

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной] и З[ападной] Р[оссии]”, [т.] X, ст. 248.

² Письмо черныбыльскаго протопопа в “Чтениях Моск[овскаго] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III; Теки Нарушевича (р[у]к[оп]и[си]), т. 149, с. 173.

³ Ирония по адресу московской раздачи соболей.

⁴ Р[у]к[оп]и[си] библиотеки Замойских, 1807, л. 101.

М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495.

Списки ці у скорому, вірогідно, часі будуть видані Археографічною комісією української Академії... — на жаль, запланованої тоді публікації не відбулося, копія документа була втрачена. Дані присяжні списки були повторно виявлені у Російському державному архіві давніх актів (Ф. 141. — 1653. — Оп. 1. — Спр. 77. — 181 арк.) та повністю опубліковані лише у 2012 р. Див.: Присяга у Переяславі 1654 р. // Переяслав. 1654 рік / Упоряд.: В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. — К.: Пріоритети, 2012. — С. 31–147.

с. 366 У зв’язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? — на час написання статті М.Грушевський — слідом за В.Липинським — ототожнював згаданого в реєстрі колишнього кальницького наказного полковника Івана Федоренка з Іваном Богоном. Натомість у IX томі питання про те, чи “Федоренко” і “Богун” — одна особа чи ні, М.Грушевський залишає відкритим. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 735.

с. 372 Лист чорнобильського протопопа у “Чтениях Моск[овского] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III... — йдеться про документ: Копія с письма его милости, отца протопопа Чернобыльского от 22 января 1654 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1861. — Кн. III. — Смесь. — С. 1–4 (окрема пагінація).

Сулимине військо в 1654 році

Перша публікація: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XXIV: Праці історичної секції. — К., 1929. — С. 105–107. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з правками олівцем і чорнилом та допискою чорнилом рукою М.Грушевського, а також друкарськими позначками синім олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 14801. — 4 арк.). На арк. 1 на початку статті підпис: *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч написи “Укр. 1508” (чорнилом) та “До Записок” (олівцем).

Подається за першодруком.

с. 373 Виявлено сей епізод в процесі праці археографічної експедиції Історичної секції Укр[аїнської] академії — В.С.Євфимовського і товаришів — детальніше про діяльність Археографічної експедиції ВУАН див. коментарі до статей М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495 та “До історії Переяславської Ради 1654 року” на с. 499–500.

с. 376 Про се буде в моїй “Історії України-Руси”, т. IX, гл. VIII — у М.Грушевського це вийшов X розділ. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Друга половина: Хмельниччини роки 1654–1657. — К.: Пролетар, 1931. — С. 1201–1206.

Етнографічне діло Костомарова

Перша публікація у книзі: Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського. — К.: Держви-

дав України, 1930. — С. VII—XXIV. На шмуцтитулi (с. VII) — назва та підпис: *Михайло Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “В лютім 1930”.

Машинописні копії вміщених до збірника творів М.Костомарова, перша (з правками) та друга коректи збірника, машинопис статті М.Грушевського (у теці “Костомаров т. II”, з авторськими правками чорнилом та друкарськими позначками червоним та простим олівцями) і коректа цієї статті (з коректорськими правками олівцем та чорнилом) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 31446. — 562 арк.; усього 15 тек та додаток із коректами змісту збірника й статті М.Грушевського). На звороті третьої сторінки коректи змісту рукою М.Грушевського зроблено дописку: “Підготовкою до друку писань Костомарова, вміщених в сім і в попереднім томі, займався секретар Історіографічної Комісії ВУАН В.Д.Юркевич під керівництвом голови Комісії акад. М.Грушевського. Він же доглядав друку і вів коректуру видання”.

Подається за прешодруком.

с. 377 За впливовими “Ідеями” Гердера... — йдеться про монументальний курс “Ідеї до філософії історії людства” німецького філософа й фольклориста Й.-Г.Гердера. Див.: *Herder J.G. von. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. — Riga, 1784—1791; скорочений переклад російською: Мысли, относящиеся к философической истории человечества, по разумению и начертанию Гердера (кн. 1—5). — СПб., 1829.

capimus ergo sumus — з лат.: ми співаємо, отже ми існуємо; від вислову Р.Декарта *cogito ergo sum* (я мислю, отже я існую).

...у “Трудах” Чубинського... — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — СПб., 1872—1878.

с. 379 ...до своїх “Історичних монографій” ... — йдеться про видання: *Костомаров Н. Исторические монографии и исследования*: В 12 т. — СПб., 1863—1872.

...він став перед питанням: “Чому се в усіх історіях розправляють про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але так наче легкова жать життя народної маси?” — М.Грушевський у власному перекладі з російської мови тут і далі цитує з видання: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

с. 380 ...добув я українські пісні, видані в 1827 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова... — йдеться про видання: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827 та *Сахаров И.П. Песни русского народа*: В 5 ч. — Ч. 1: Русские святочные песни; Ч. 2: Русские хоровые песни; Ч. 3: Русские свадебные песни; Ч. 4: Русские семейные песни; Ч. 5: Былины русского народа. — СПб.: Типография Сахарова, 1838—1839.

...перша наукова дисертація про церковну унію... — перша дисертація М.Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” була опублікована М.Грушевським у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 1—40.

...дуже цінну збірку галицьких пісень Бірецького — йдеться про зібрану І.Бірецьким рукописну збірку із 33 пісень. Нині зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук в особовому фонді І.І.Срезневського (ф. 216, оп. 3, спр. 170: Пісні колядні, збирав Іван Бірецький).

Див. мою передмову до попереднього тому: “Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова” — передмова М.Грушевського “З публіцистичних писань Костомарова” опублікована у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Кос-

томарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III—XXI та передрукована у даному томі на с. 288—313.

с. 381 ...вчисленими в її передмові — Караджича, Коляра, Войціцького... збірки Залеського і Паулі — йдеться, зокрема, про збірки, що були вказані самим М.Костомаровим у переліку джерел: Klechdy: starożytnie podania i powieści ludu polskiego i Rusi. Zebrał i spisał K.Wł.Wojcicki: 2 Tomy. — W Warszawie, 1837; *Wójcicki K.W. Zarysy domowe*: 4 tomy. — W Warszawie, 1842; *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*. Zebrał i wydał Wacław z Oleska. — We Lwowie, 1833. — 605 s.; *Pieśni ludu ruskiego w Galicyi*. Zebrał Żegota Pauli: 2 Tomy. — Lwów, 1839—1840.

...Срезневський в своїй рецензії його дисертації... — йдеться про працю: *Срезневский И.* [Рец. на кн.] Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 214 с. // Москвитянин. — 1844. — Ч. II. — № 3. — С. 141—154. Далі М.Грушевський цитує її у власному перекладі.

...епохальні праці Грімма тут згадано тільки побіжно... — очевидно, йдеться про працю Якоба Грімма “Німецька міфологія” (1835), в якій висвітлена міфологія різних народів, а також німецький фольклор. Див.: *Grimm J. von. Deutsche Mythologie*. — Göttingen, 1835.

...поставив прапор народності” (с. 5 сеї книги) — тут і далі М.Грушевський, цитуючи та переказуючи студії М.Костомарова, дає посилання на сторінки збірника “Етнографічні писання Костомарова” (К., 1930).

Порівняти з словами Костомарова (вище, с. XI)... — див. с. 379—380 цього видання.

“Історик-прагматик і подорожник описує, малює, представляє... — М.Грушевський у власному перекладі з німецької цитує працю Й.-Г.Гердера “Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst“ (1777) з видання 1815 р.

с. 383 Die Sache lebt im Gesang — з нім.: справа живе в піснях.

с. 384 ...матеріал “Запорозької старини” Срезневського... — див.: *Запорожская старина* / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833—1838.

...лягла підвалиною її праці над “Історичними піснями українського народу” ... — йдеться про видання: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями* Вл. Антоновича и М.Драгоманова. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 385 Див. мою статтю “50 літ “Історических песен малорусского народа””. — “Україна”, 1924, [кн.] I, с. 98—99 — стаття М.Грушевського “П’ятдесят літ “Історических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова” опублікована у цьому томі. Див. с. 3—18.

с. 386 ...працю Тальві “Charakteristik der Volkslieder” ... — див.: *Talvj. Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen : mit einer Uebersicht der Lieder aussereuropäischer Völkerschaften*. — Leipzig, 1840. — 615 s.

...почали виходити праці московського філолога Буслаєва... — див.: *Буслаев Ф.* О преподавании отечественного языка: В 2 ч. — М.: В Университетской типографии, 1844.

Його дисертація “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860)... — див.: *Потебня А.А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Х.: В Университетской типографии, 1860. — 155 с.

З науково-етнографічного погляду значно цінніша була його невеличка студія про весільні і купальні пісні, написана того ж року і включена до нинішньої збірки — йдеться про роботу М.Костомарова “О цикле весенних песен в народной южнорусской

поэзии”, що була опублікована у журналі “Маяк” (1843. — Т. XI. — Кн. 21. — С. 58–71). Студія була передрукована у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” (с. 118–126).

с. 387 “В наше время если сочинитель не хочет или не умеет говорить о чем-нибудь дельном...” — М.Грушевський цитує відгук: [Белинский В.] “Об историческом значении русской народной поэзии” Николая Костомарова. Писано для получения степени магистра исторических наук. Харьков, 1843 // Отечественные записки. — 1844. — Т. XXXIII. — Т. 4. — Отд. V. — С. 111–112.

с. 388 ...надруковану потім з поясненнями в саратівському збірнику; сю збірку включено до нинішньої збірки... — йдеться про роботу “Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым”, що була опублікована у виданні Д.Мордовцева “Малорусский литературный сборник” (Саратов, 1859. — С. 179–353). У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 127–202.

...випустив його в Києві під заголовком “Славянская мифология” кирилицею... — див.: Костомаров Н. Славянская мифология: Извлечение из лекций, читанных в Университете св. Владимира во второй половине 1846 года. — К.: В типографии И.Вальнера, 1847. — 113 с. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 203–240.

...стара праця Кройцера “Mythologie der alten Völker”... — йдеться про працю: Creuzer G.F. Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen: 4 Bände. — Leipzig, 1810–1812.

...підручники мітології Rauschnick, Funke, Vollm. ... — йдеться, зокрема, про праці: Rauschnick G.P. Handbuch der klassischen, germanischen und damit verwandten Mythologien: für höhere Lehranstalten, für Studierende und Künstler. — Leipzig, 1832; Funke C.P. Mythologie für Schulen und Liebhaber dieser Wissenschaft. — Hannover, 1808. Особу Vollm. та відповідну працю встановити не вдалось.

с. 389 ...збірка пісень, начерк історії московської торгівлі (1857–1858), класичний взірць революційної історіографії — монографія про Стеньку Разіна, опублікована в р. 1858... — йдеться про праці М.Костомарова “Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии” в газеті “Саратовские губернские ведомости” (1854, № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38), “Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях” в журналі “Современник” (1857. — Кн. 9, 11, 12. — 1858. — Кн. 6, 7), “Бунт Стеньки Разина” (Отечественные записки. — 1858. — Кн. 11, 12).

...з них в нинішній збірці подаються рецензії, а властиво статті з приводу “Записок о Южной Руси” Куліша — у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” на с. 241–281 вміщені дві рецензії М.Костомарова на 1-й та 2-й томи праці П.Куліша “Записки о Южной Руси” (опубліковані в журналі “Отечественные записки”, 1857, кн. 6 та 9).

...свої невмирущі “Две русские народности”... — див.: Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80.

Ся промова, надрукована під заголовком “Об отношении русской истории к географии и этнографии”... — див.: Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // Записки императорского Русского географического общества. — 1863. — Т. XII. — Кн. 2. — С. 92–113. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову та позначає сторінки за виданням: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб.: Литературный фонд, 1903. — 755 с.

“Тимчасом як абстрактна наука проробляла свою роботу... — М.Грушевський у власному перекладі на українську цитує роботу: *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпилог к “Черной Раде” // Русская беседа. — 1857. — № 7. — С. 123–145.

с. 392 ...Шейнову збірку великоруської творчості... — йдеться про видання: Русские народные песни, собранные П.В.Шейном: Ч. 1. — М.: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1870. — 725 с.

...начерк дав він окремо під назвою “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией”... включена до нинішньої збірки — див.: *Костомаров Н.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Русские древности / Под ред. В.Прохорова. — Кн. 1. — СПб., 1872. — С. 1–24. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” ця робота надрукована на с. 283–298.

...покинуто стару назву “Историческое значение народного песенного творчества”... — див.: *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. — 1872. — Т. IV. — С. 5–68; Т. V. — С. 75–123; Т. VI. — С. 5–55; Т. VIII. — С. 5–76; Т. X. — С. 5–55; Т. XI. — С. 5–54; Т. XII. — С. 28–49. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову за виданням: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1906. — С. 427–1081.

с. 393 ...статті про великоруську народну поезію, з нагоди збірника Шейна... — йдеться про працю: *Костомаров Н.* Великорусская народная песенная поэзия. Русские народные песни, собранные Шейном // Вестник Европы. — 1872. — Т. III. — Кн. 6. — С. 535–587. Тут М.Грушевський цитує роботу за виданням: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 7. — Т. XII–XIII. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — 714 с.

с. 394 ...дістала назву “Истории козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества” — див.: *Костомаров Н.* История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. — 1880. — Кн. I. — С. 1–39; Кн. II. — С. 1–60; Кн. V. — С. 33–54; Кн. VI. — С. 35–71; Кн. VII. — С. 37–67; Кн. VIII. — С. 1–33. Пропущену з вини редакції частину додруковано у журналі у 1883 р. (Кн. VII. — С. 269–307, Кн. VIII. — С. 107–143).

...цей розділ надруковано уже в посмертнім збірнику його писань (“Литературное наследие”) — див.: *Костомаров Н.* Семейный быт в произведениях народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 287–477.

с. 395 “М.І.Костомаров запропонував комісії свої послуги для надрукування під його редакцією пісень... — М.Грушевський у власному перекладі на українську подає цитату з передмови “От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 1. — Вып. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / Под наблюдением П.А.Гильтебрандта. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — XXX, 224 с.

с. 396 В передмові до III тому — що, за свідомством укладчиків бібліографічного покажчика писань Костомарова, була написана ним... — М.Грушевський посила-

ється на хронологічний “Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова”, що був вміщений до видання: *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 493–521. У покажчику під номером 200 було зазначено, що під наглядом М.Костомарова надруковані III, IV і V томи “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом” (відповідно у 1872, 1877 та 1874 рр.) та що передмова до III тому написана М.Костомаровим (див. с. 512).

“*Сей том містить в собі звичаї і обряди...* — М.Грушевський практично повністю цитує згадану передмову у власному перекладі на українську мову. Див.: Предисловие // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — С. I–II.

...в передмові дисертації 1843 р. — ширше розроблена в студії “*Две русские народности*” 1861 р. (в I т. “*Монографий*”); пізніші пояснення на сю тему 1875 р.: *Мое украинофильство в “Кудеяре”* (“*Науково-публіцистичні писання*”, с. 248) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 5–8; Две русские народности // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб., 1903. — Кн. 1. — Т. I. — С. 31–65; *Мое украинофильство в “Кудеяре”* // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 248–251.

с. 396–397 ...в дисертації 1843, повніш: “*Об отношении русской истории к географии и этнографии*”, 1863 р. (III т. “*Монографий*”), коротше в передмові до “*Истор[ического] значения южнорусского творчества*”, 1872 — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 3–114; Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 717–731; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081.

с. 397 ...гл. I і II дисертації — ширше в I гл. “*Истор[ического] значения*” — “*Период языческий*”, 1872 (“*Монографий*”, т. XXI), дещо в реу[ензії] на “*Малороссийские предания Драгоманова, 1877 (легенди, демонологія)*” — в нинішній збірці — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 9–49; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 439–676; “*Малорусские народные предания и рассказы*”. Свод М.Драгоманова. Издание Юго-Западного отдела Русского географического общества // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 335–348.

...“*Славянская мифология*”, 1847 (в нинішній збірці), нове оброблення — “*Несколько слов о славянкорусской мифологии*”, 1872–1873 рр. (в нинішній збірці); *кілька загальних заміток в “Истор[ическом] значении*”, 1872 — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203–240; Несколькі слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 283–298; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества //

Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081.

“О цикле весен[них] песен”, 1843 (в нынешней збірці), “Славян[ская] мифология”, 1847, гл. II, “Труды” т. III — материалы нар[одного] календаря — див.: О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 118–126; Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203–240 (глава II “Праздники языческих славян” на с. 226–238); Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...“Славян[ская] мифология”, гл. III — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 238–240 (глава III “Замечания о языческом славянском богослужении вообще, а в особенности в России”).

...в дисертації 1843 р., гл. IV і VI. Загальний перегляд мотивів великоруської народної поезії за збірником Шейна, 1872 — обрядові, побутові, ліричні (в XIII т. “Монографий”) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа; Глава VI: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; 101–113; Великоорусская народная песенная поэзия: По вновь изданным материалам // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 517–562.

“Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории” 1860, звідти сей розділ під назвою “Литовская народная поэзия” перед[рукований] в т. III “Монографий” — див.: Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории: Из лекций русской истории, читанных в Императорском С.-Петербургском университете в 1860 году // Русское слово. — 1860. — № 5. — Отд. I. — С. 1–100; Литовская народная поэзия // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 699–715.

...про биліни в гл. IV дисертації (дуже коротко), про укр[аїнський] матеріал децю в рецензії на “Записки о Юж[ной] России” Куліша (с. 249 і д[алі] нинішньої збірки), короткий розділ “Историч[еского] значения”, 1872, потім в реу[ензії] на “Истор[ические] песни” Антоновича і Драгоманова, 1874 (в нинішній збірці), і “Предания Первонач[альной] рус[ской] летописи”, 1873 (“Монографии”, т. XIII) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; “Записки о Южной Руси”. Издал П.Кулиш. Том I-й. 1856 года // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 249–260; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334; Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 287–392.

...гл. III і V дисертації, “Истор[ическое] значение”, реу[ензії] на “Истор[ические] песни” ... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава III:

Историческая жизнь русского народа. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 49–60, 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334.

...гл. V дисертації, “Истор[ическое] значение” — про панцину (“Моногр[афии]”, [т.] XXI, с. 600 і д[алі]... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 600 і далі.

...дисертація с. 84 і д[алі] нинішнього видання, “Семейный быт в произв[едениях] южнорусск[ого] пес[енного] творчества” (“Моногр[афии]”, [т.] XXI) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 84 і далі; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906.

...збірка волинських пісень 1844–1845 рр., опублікована в “Малор[оссийском] литер[атурном] сборнике” 1859 р. і передрукована в нинішній збірці — див.: Народные песни, собранные в западной части Вольнской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым // Малорусский литературный сборник. — Саратов, 1859. — С. 179–353; Те саме // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 127–202.

с. 397–398 Великокурсські пісні, зібрані в Саратовській губернії А.Мордовцевою і Костомаровим — частинами друковані в “Саратовск[их] губ[ернских] ведомостях”, і в цілості видані в “Летописях рус[ской] литературы” Тихонравова, т. IV, 1862 — див.: Народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1851. — № 22; Народные песни. I. “Лукоян Берендеевич” и еще две, записанные в гор. Саратове // Саратовские губернские ведомости. — 1853. — № 1; Великокурские народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1854. — № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38; Русские народные песни, собранные в Саратовской губернии А.Н.Мордовцевой и Н.И.Костомаровым // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым. — М.: В типографии Грачева и К^о, 1862. — Т. IV. — Отд. II. — С. 3–111.

с. 398 ...зібрані Костомаровим в III т. “Трудов экспедиции в Юго-Зап[адный] край”, 1872 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...там же в т. V, 1874 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1874. — XXV, 1209 с.

...там же в т. IV, 1877 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обще-

ством. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1877. — XXX, 715, 45 с.

Три академії

Перша публікація: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К.: Держвидав України, 1930 (1931). — С. 2–14. На шмуцтитулі — назва статті і підпис: *Академік Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Два машинописні примірники на лінованому папері зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 14854. — 38 арк.). Надруковані через відпрацьовану друкарську стрічку перший машинописний примірник читається гірше за другий примірник, надрукований через копіювальний папір. На перших сторінках обох примірників (арк. 1 та 20) підпис чорнилом вгорі ліворуч — *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч чорнилом позначка “Укр. 1817”, на другому примірнику додаткова позначка вгорі праворуч олівцем “О.Камиш[ан] 25/IV.30 р.”. Обидва примірники з правками й дописками рукою М.Грушевського чорнилом та олівцем, а також друкарськими позначками червоним і простим олівцями.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148; Вісник Академії наук України. — 1991. — № 11. — С. 89–99; Хроніка—2000: Український культурологічний альманах. — Вип. 72. — К., 2007. — С. 73–89.

Подається за першодруком.

с. 399 Ювілей Всеукраїнської академії наук... — у 1928 р. виповнилось 10 років з часу створення Української академії наук (УАН, перейменована на ВУАН — Всеукраїнську академію наук у 1921 р.) гетьманом П.Скоропадським. 14 листопада 1918 р. він підписав “Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві”, а також затвердив Статут УАН, штати УАН та її установи і наказ по Міністерству народної освіти та мистецтва про призначення перших дванадцяти дійсних членів (академіків) УАН. Наприкінці 1928 р. більшовицькими очільниками УСРР була створена Ювілейна комісія зі святкування ювілею ВУАН, однак дата відзначання весь час відтерміновувалась. Кінець-кінцем, офіційного святкування так і не відбулося.

...Академія наук в Петербурзі, тепер Ленінграді, заснована 1724 р. і востаннє реорганізована р. 1841 через сполучення з т. зв. Російською академією... — у 1724 р. відповідно до указу імператора Петра I була заснована Академія наук та мистецтв, з 1836 р. вона перебрала назву Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. У 1841 р. на правах 2-го (гуманітарного) відділення до неї була прилучена Російська академія, створена у 1783 р. імператрицею Катериною II та княгинею К.Р.Дашковою.

с. 400 1889 р. в книжці за лютий відновленої “Правди”... з’явилася перша, здається, друкована директива: перетворити львівське Товариство ім.Шевченка в товариство наукове... — український літературно-науковий часопис “Правда” виходив у Львові у 1867–1870 і 1872–1880 роках. Поновлений у 1888 р. з ініціативи О.Кониського (виходив до 1898 р.). Про потребу перетворити Товариство ім.Шевченка на наукове йшлося у статті: [Кониський О. Про потребу реформи Літературного товариства ім.Шевченка на Наукове] // Правда: Місячник політики, науки і письменства. — Львів, 1889. — Т. II. — Вип. V. — Лютий. — С. 305–308.

...писав я в “Україні”, 1925, кн. I, с. 211–213; 1926, [кн.] IV, с. 158–159; тодішню ситуацію змалював проф. Кордуба в “Україні”, 1928, [кн.] V, с. 67 [і] д[алі];

цінні відомості подав останніми часами ак[адемік] Возняк в "Записках львівських", т. 150, с. 339 [і] д[алі]. З приводу опублікованих ним матеріалів друкую кілька зауважень в "Україні", 1930, за місяць березень — йдеться про хронікальну замітку *М.Грушевського* (без підпису) "Всеукраїнська академія наук (ВУАН)" (Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 211–221), його ж рецензійну статтю на низку видань НТШ: *Записки НТШ*. — Т. СXXXVIII–СХL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основи, 1873–1923. Праці історично-філософської секції / Під ред. І.Крип'якевича. — Львів, 1925. — IV, 335 с.; *Записки НТШ*. — Т. СХLІ–СХLІІІ: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основи, 1873–1923. Праці філологічної секції / Під ред. К.Студинського. — Львів, 1925. — IV, 275 с.; *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925*: Ч. 67–68. — Львів, 1926. — 176 с. (Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 155–159); роботу *М.Кордуби* "Зв'язки Антоновича з Галичиною" (Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 33–78); статтю *М.Возняка* "Ол.Кониський і перші томи "Записок". З додатком його листів до Митр. Дикарева (Записки НТШ. — Т. СL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесяти-п'ятиліття основи, 1873–1928. Праці Філологічної та Історично-філософської секцій / Під ред. К.Студинського й І.Крип'якевича. — Львів, 1929. — С. 339–390), а також статтю *М.Грушевського* "Ювілей львівських "Записок" і постулату Української академії наук" (Україна. — 1930. — Березень–Квітень. — С. 4–8). У даному томі публікується на с. 413–417.

с. 401...статті в "Україні", 1924, [кн.] IV, с. 180; 1929, [кн.] I, с. 3 [і] д[алі] — див.: *Грушевський О.* "Українське наукове товариство в Києві" та "Історична секція при Всеукраїнській академії наук" в рр. 1914–1923 // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 180–188; *Грушевський М.* Велике діло // Україна. — 1929. — Кн. Січень–Лютий. — С. 3–9 (опубліковано в даному томі на с. 356–364); *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Там само. — С. 23–30; *Гермайзе О.* Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Там само. — С. 31–37; *Різниченко В.* Природничі течії в Українському науковому товаристві в Києві // Там само. — С. 38–41; *Черняхівський О.* Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві // Там само. — С. 42–45.

с. 403...в статтях В.І.Щербини, Ф.Я.Савченка, Г.П.Житецького в "Україні", 1929, [кн.] I — див.: *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині ХІХ ст. // Україна. — 1929. — Кн. Січень–Лютий. — С. 10–14; *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Там само. — С. 15–22; *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Там само. — С. 23–30.

с. 405...в працях Вишневецького "Киевская академия в первой половине XVIII столетия"; Серебренникова "Киевская академия со второй половины XVIII в."; Петрова вступні статті до збірки "Акты и документы к истории Киевск[их] академий"; Титова "Стара вища освіта на Україні" — див.: *Вишневецький Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). — К.: Типография И.И.Горбунова, 1903. — 371 с.; *Серебренников В.* Киевская Академия с половины XVIII века до преобразования её в 1819 году. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1897. — 223 с.; *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.)* / Авт. введ., примеч. Н.И.Петров. — В 5 т., 6 кн. — К.: Типография И.И.Чоколова, 1904–1908; *Титов Ф.* Стара вища освіта в Київській Україні ХVІ — поч. ХІХ ст. — К.: Друкарня Української академії наук, 1924. — 434 с.

Послание Львовского братства 1608 р. — “Архив Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]”, [ч.] I, XII т., ч. 12 — див.: 12. 1608 г. Окружное послание Львовского Ставропигиального братства ко всем православным людям с извещением о претерпеваемых гонениях от поляков и с просьбою о материальной помощи // Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. 12: Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства (продолжение). — К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1904. — С. 526—529.

...в VII т. “Исторії України[-Руси]”, с. 584—588 — див.: “Примітки. 8. Київське культурне і церковне життя перших десятиліть XVII в. і відновленне православної єрархії” у кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до р. 1625. — К., Львів, 1909.

с. 406 “Вчися, кажуть, по-грецьки, а не по-латинськи!” — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з надрукованої 1635 р. у Києві у друкарні Києво-Печерської лаври праці Сильвестра Косова (*Kossow Sylwestr. Exegesis, to iest danie sprawy o szkołach kiiowskich i winnickich...*), що була опублікована у виданні: Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. I: Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — К.: Типография Н.Т.Корчак-Новицкого, 1914. — С. 422—447.

А звисний “Літос”... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з опублікованого у 1644 р. видання: “Lithos abo kamien z procy prawdy Cerkwie swietej prawoslawnej ruskiej...”. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. I. — Т. IX: Литос, полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году. — К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1893. — 400 с.

с. 408 Автор “Перестороги” нагадує... — йдеться про православний антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., в якому викладається історія боротьби православних проти католицизму та унії. Твір зберігся у списку, знайденому в архівних матеріалах Львівського братства. Вперше був опублікований Д.Зубрицьким у 1851 р. Див.: № 149: Историко-полемическое исследование о начале в распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшем на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. — Т. 4: 1588—1632. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. — С. 203—236. У 1926 р. М.Грушевський пропонував перевидати “Пересторогу” у серії “Історично-літературні пам’ятки” Археографічної комісії ВУАН. Цей проект зреалізований не був.

Копистенський в своїй “Палінодії”... — полемічний трактат “Палінодія” написаний Захарією Копистенським у 1621—1622 рр. Опублікований: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией: В 39 т. — Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. 1. — СПб., 1878. — Ст. 313—1200.

с. 408—409 В своїй присвяті кн[язю] Четвертинському видання “Бесід Іоанна Златоустого”... — йдеться про твір Захарії Копистенського “Присвята князю Степану Яковичу Святополк-Четвертинському”, що став передмовою до видання друкарні Києво-Печерської лаври “Бесіди св. Іоанна Златоустого на 14 послань Св. Ап. Павла”, що вийшло у 1623 р. М.Грушевський далі цитує та коментує цю присвяту.

с. 410—411 Дещо з сеї літератури: Шахматова “Разыскания о древнейших русских летописных сводах”, 1908; Никольского “О древнерусском христианстве”. — “Русская мысль”, 1913, [кн.] VI; Приселкова “Очерки по церковно-политической

истории Киевской Руси X—XII в.”, 1913, його ж “Борьба двух мировоззрений”. — Зб[ірник] “Россия и Запад”, 1923; Истрина “Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе”, [т.] II, 1922, його ж “Очерк истории древнерусской литературы”, 1922 і “Замечания о начале русского летописания”, 1923—1924. — “Изв[естия] отд[еления] рус[ского] языка [и словесности]”, т. 26 и 27; Сычева “Древнейший фрагмент русско-византийской живописи”, 1928. — “Seminarium Kondakovianum”, [т.] II). Дещо до сеї теми в нинішнім збірнику, в статтях проф. Макаренка і проф. Кудрявцева — див.: Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб.: Типография М.А.Александрова, 1908. — XX, 687 с.; Никольский Н.К. О древнерусском христианстве // Русская мысль. — 1913. — Кн. VI. — С. 1—23; Присёлков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1913. — XV, 414 с.; Його ж. Борьба двух мировоззрений // Россия и Запад: Исторические очерки под. ред. А.И.Заозерского. — Т. 1. — Петроград, 1923. — С. 36—56; Истрин В.М. Книги временные и образованные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Том II: а) Греческий текст “Продолжение Амартола”: б) Исследование. — Петроград: Российская государственная академическая типография, 1922. — XXXI, 454 с.; Його ж. Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода (XI—XIII вв.). — Петроград: Наука и школа, 1922; Його ж. Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А.А.Шахматова в области древнерусской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. — Кн. XXVI—XXVII. — Петроград, 1923—1924 (окремо надрукована під тим самим заголовком: Ленинград: Российская государственная академическая типография, 1924. — 105 с.); Сычев Н.П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // Seminarium Kondakovianum. — Т. II. — Prague, 1928. — С. 91—104; Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К.: Держвидав України, 1930 (1931). — С. 97—110; Кудрявцев П. Декілька сторінок із культурної історії давнього Києва // Там само. — С. 113—124.

Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук

Перша публікація: Україна. — 1930. — Кн. Березень-квітень. — С. 3—8. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис без підпису та правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17239. — 7 арк.). На арк. 1 вгорі праворуч червоним чорнилом напис “Укр. 1805”.

Подається за першодруком.

с. 413 *Гадка про потребу такої реформи висловлена була тодішнім київським академічним гуртком... в книжці “Правди” за місяць март 1889 року* — М. Грушевський помилився з бібліографічним посиланням. Насправді йдеться про публікацію у виданні: Правда: Місячник політики, науки і письменства. — Львів, 1889. — Т. II. — Вип. V. — Лютий. — С. 305—308.

Сеї момент нагадав в одній із ювілейних розвідок сього тому акад. М. Возняк... — йдеться про статтю: *Возняк М.* Ол. Кониський і перші томи “Записок”. З додатком його листів до Митр. Дикарева // Записки НТШ. — Т. CL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесяти-п’ятиліття основання, 1873—1928. Праці Філологічної та Історично-філософської секцій. — Львів, 1929. — С. 339—390.

с. 414 ...саме пройшло перетворення в академію наук Сербського наукового товариства... — Сербську королівську академію наук було створено у 1886 р. на основі Сербського наукового товариства.

...переходила організація Чеської академії наук і мистецтв — Чеська академія наук, словесності і мистецтв імператора Франца Йосифа розпочала свою діяльність у Празі 1891 р. після того, як імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I у 1890 р. дозволив її діяльність. Саме ж рішення Чеського земського сейму про заснування Чеської академії наук було ухвалено двома роками раніше, ще у 1888 р.

Драгоманов, одержавши від Франка літом 1891 р. відомості про те, що говорилося і планувалося на сю тему в Києві в рр. 1889—1890, без церемонії назвав “брехнею” всі академічні перспективи, а київських адептів цих перспектив — “непоправними коміками” — М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до І.Франка від 23 червня 1891 р. // *Драгоманов М.* Листи до Ів.Франка і інших, 1887—1895 / Видав І.Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 189.

Франко справедливо завважив, що співробітники з Росії здебільшого будуть до наукового видання давати статті псевдоніми, “а в колекції псевдонімів яка ж академія наук”? — М.Грушевський наводить слова І.Франка з листа до М.Драгоманова від 8 червня 1891 р. Лист уперше був надрукований у виданні Комісії історії Західної України: Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. — К.: ВУАН, 1928. — С. 345—349.

с. 415 ...на підставі нового статуту... — новий статут Товариства імені Шевченка був ухвалений на зборах у Львові 13 березня 1892 р. Згідно з ним Товариство було перетворене на Наукове. Намісництво затвердило цей статут Наукового товариства імені Шевченка 16 листопада 1892 р.

“Певна річ, що ви відаєте, що Товариство ім.Шевченка звернуло на спасенний шлях... — М.Грушевський цитує лист О.Кониського до М.Дикарева від 19 червня 1892 р. Див.: *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи “Записок”. З додатком його листів до Митр. Дикарева // *Записки НТШ.* — Т. СЛ. — С. 363.

с. 416 ...“Житецький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10” ... — М.Грушевський цитує згаданий вище лист І.Франка до М.Драгоманова від 8 червня 1891 р.

dii minōres — з лат. дослівно: менші боги.

Були дві статті старіших авторів: Кониського... і Рильського... і дві праці початкуючих — Ол. Колесси й моя; моя, псевдонімна, одкривала том, випущений нарешті при кінці 1892 р. — у першій частині першого тому видання “Записки Наукового товариства імені Шевченка. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу” у 1892 р. були опубліковані статті *М.Сергієнка* [псевдонім *М.Грушевського*] “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці” (с. 1—28; Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 216—242); *Т.Рильського* “Студії над основами розкладу багатства: Часть I. Теоретичні прелімінарії” (с. 29—86); *О.Кониського* “Дитинний вік Т.Г.Шевченка: Критично-біографічний нарис” (с. 87—123); *О.Колесси* “Українські народні пісні в поезіях Богд[ана] Залеського” (с. 124—208) та інформаційне повідомлення *О.Барвінського* “Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім.Шевченка у Львові” (с. 209—212).

Зимю 1894/95 р. — дата виправлена упорядником. У першодруку була помилка (“Зимю 1924/25 р.”).

с. 417 ...і революція дала їй місце і титул в його старім історичнім осередку — Києві... — йдеться про створення Українського наукового товариства у Києві у 1907 р.

Див. статті М.Грушевського у цьому томі: “Велике діло” (с. 356–364) та “Три академії” (с. 399–412).

З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою

Перша публікація: Україна. — 1930. — Кн. Липень—Серпень. — С. 3–7. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом та гранки статті зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17183. — 7+2 арк.). Підпис на початку статті: Михайло Грушевський. На арк. 1 вгорі посередині позначка “Укр. 1924”. Гранки — з численними редакційними правками. Титул гранок — “2273 Україна — 6 кусок — РОГАЧ”.

Подається за періодруком.

с. 418 Рік тому, обговорюючи коротко ювілейний збірник, присвячений проф. Я.Бідлові: “Z dějin východní Evropy a Slovanstva” (“Україна”, 1929, березень, с. 166–168), відложив я на пізніше те, що мав сказати з приводу вміщеної там статті проф. Я.Рипки — йдеться про рецензію М.Грушевського на книгу: *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám.* — V Praze: Anna Bečková, 1928, що була надрукована у журналі “Україна” у числі за березень-квітень 1929 р. У рецензії М.Грушевський коротко описує вміщені до збірника статті і, зокрема, вказує на статтю Яна Рипки “З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким” (“Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým”). Вона, як відзначив вчений, мала “особливий інтерес” і до неї М.Грушевський “хотів би повернутися іншим разом” (Див.: Україна. — 1929. — Кн. Березень-квітень. — С. 167).

...стаття взагалі лишилася неприготованою в українській пресі... — на статтю Я.Рипки 1928 р. був підготовлений відгук Є.Загоровського, але він залишився неопублікованим. Див.: *Загоровский Е.А.* Новые данные об украинско-турецких отношениях при Богдане Хмельницком // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 22868.

с. 418–419 З матеріалу, зібраного в ІХ томі моєї “Історії України-Руси”, видно, що... було султанське посольство, записане в Чигирині під 16 листопада н[о-вого] с[т]тлю], що привезло султанські дарунки й інсигнії гетьманові (с. 131) — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. ІХ. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 131.

с. 419 ...історія Криму; її курси — Гаммера, Говорта, Смирнова... — йдеться про праці: *Hammer-Purgstall J.* von. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856 — 258 s.; *Howorth H.H.* History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division 1: Qubilai Qan. — London, 1880; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб.: Университетская типография, 1887. — 824 с.; *Його ж.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии до присоединения его к России. — Одесса: Типография А.Шульце, 1889. — 252 с.

...вказаною йому радником нашого повпредставництва в Празі Н.М.Калюжним... — Н.М.Калюжний (1886–1937) з 1920 р. працював у різних дипломатичних місцях УСРР та СРСР у Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині. У 1926–1929 рр. він був радником Повноважного представництва СРСР у Чехословаччині. Про допомогу Н.Калюжного вказав у статті сам Я.Рипка. Див.: *Рипка J.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám.* — S. 498.

...*статтю Костомарова про зносини Хмельницького в Портою...* — див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький — данник Оттоманської Порты // Вестник Европы. — 1878. — Т. VI. — Декабрь. — С. 806–817. Передруковано: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIV. — СПб., 1904. — С. 603–613.

с. 420 ...*текст українсько-турецького договору, виданий в “Собр[анин] госуд[арственных] грамот и договоров”, [т.] III (с. 444)...* — див.: Договір (в списку), заключений турецьким султаном з Войском Запорозьким і народом руским, касательно торгівлі на Чорному морі. Около 1649 года // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. — Ч. 3. — М.: В типографии Селивановского, 1822. — С. 444–449.

...*Кубалею в його монографії про Ю.Оссолінського...* — йдеться про книгу: Kubala L. Jerzy Ossoliński. — Т. 1–2. — Lwów, 1884; друге видання: Kubala L. Jerzy Ossoliński. — Warszawa, 1924.

...*принотовану тажож у мене (ч. III тому VIII, с. 130).* — Див. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). — 2-ге вид. — К.; Відень, 1922. — С. 130.

...*“Акты, [относящиеся к истории] Ю[жной и] З[ападной] Р[оссии]”, [т.] VIII, с. 316)...* — див.: Прибавления. № 32. — 1649, октябрь — декабрь. Статейный список Григория Неронова и подъячего Григория Богданова, посланных из Москвы к гетману Богдану Хмельницкому // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. VIII. 1668–1669, 1648–1657. — СПб.: Типография В.В.Платца, 1875. — С. 303–318.

...*лист з ребіу-ль-еввель був надрукований в “Памятниках Киевск[ой] комиссии”...* — див.: Грамота султана турецького, Мохаммеда IV, Богдану Хмельницкому і всьому войску Запорозькому. В декабрь 1650. 1. Французский перевод Гаммера фон-Пургшталя. 2. Польский перевод той же грамоты, исправленный главным королевским переводчиком восточных языков, Антонием Круттою // Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К.: В Университетской типографии, 1852. — С. 436–440. Літографія з оригіналу цього документа турецькою мовою була додана до тому окремою вклейкою.

с. 421 ...*і нове (без факсиміле) 1898 р.* — у 1898 р. був перевиданий доповнень 3-й том “Памятников”. Див.: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — 2-е изд., доп. — Т. 3. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. — XVII, 601 с.

...*лишилось невідомим і... новішому берлінському тюркологіві Бабінгеріві...* — М.Грушевський посилається на статтю: Babinger F. Ein Dutzend osmanischer Urkunden in Wiedergaben // Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte. — Band I. — Wien, 1921/1922.

Заснована з поч[атку] 1926 р. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)... — Установчі збори Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) відбулись у столиці УСРР Харкові 10 січня 1926 р. Асоціація об'єднувала близько 200 науковців, мала дві філії — у Києві та Одесі, видавала наукову сходознавчу літературу, в тому числі журнал “Східний світ” (усього у 1927–1931 рр. було опубліковано 17 чисел, останні числа у 1930–1931 рр. вийшли під назвою “Червоний схід”), та провела два сходознавчі з'їзди у Харкові (у 1927 і 1929 рр.). У 1930 р. ВУНАС була реорганізована в Асоціацію марксистів-сходознавців, проте остання невдовзі припинила існування.

Детальніше про ВУНАС та інші сходознавчі інституції УСРР див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К.: Критика, 2007. — 291 с.

с. 421–422 ...*В.В.Дубровський* ... (“Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.”, “Сх[ідний] світ”, 1928, № 5) — упорядником виправлено рік видання (у першодруку було зазначено 1929 р.).

с. 422 ...*Харківський інститут сходознавства*... — Український науково-дослідний інститут сходознавства (з вересня 1931 р. — Український науково-дослідний інститут Близького Сходу) — науково-дослідна та навчальна установа в системі Наркомату освіти УСРР, а з 1932 р. — в системі Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських установ (ВУАМЛІН), діяв у Харкові у 1930–1933 рр.

...*Київська академічна комісія тюркологічна*... — Тюркологічна комісія як окрема структурна установа у складі ВУАН була створена згідно з постановою президії ВУАН 1 грудня 1929 р. Хоча у штаті Тюркологічної комісії був лише один науковий співробітник, що не дозволяло розгорнути повноцінну наукову роботу, ця інституція здійснила два значні видання — “Тюрки, їхні мови та літератури. I. Тюркські мови. Вип. 2” (“Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН”, № 105) та “Студії з Криму” (“Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН”, № 89). В обох випадках у грифі видань присутня вказівка “Тюркологічна комісія № 2” для уникнення плутанини з Комісією для вивчення україно-турецьких історичних взаємин, що діяла у складі ВУНАС. Академічна Тюркологічна комісія була розформована під час структурної реформи ВУАН на початку 1930-х рр.

...*колишнього Константинопольського “Русского археологического института”*... — Російський археологічний інститут у Константинополі (РАІК) був урочисто відкритий 26 лютого 1895 р. після затвердження у 1894 р. російським імператором Олександром III Статуту Інституту та його штату. Діяльність РАІК була припинена у грудні 1914 р. у зв’язку з початком Першої світової війни, коли турецький уряд конфіскував невезене майно Інституту та його музею. У 1920 рр. Інститут був офіційно закритий.

...*отримав від проф. Рипки відбитку його другої статті (з червня 1930)*... — йдеться про статтю: *Rypka J. Weitere Beitrage zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel' nyc' kuj // Archiv Orientalni. — Prague, 1930. — Vol. 2. — S. 262–283.* На цю статтю М.Грушевським була підготовлена рецензійна замітка, проте надрукована за життя вченого вона не була. Див.: Рецензія М.С.Грушевського для часопису “Україна” на публікацію Я.Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин. *Weitere Beitrage zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel' nyc' kuj, von J.Rypka (Archiv Orientalni — Journal of the Czechoslovak Oriental Institute, Prague, vol. II, № 2, June 1930, s. 262–283) // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 314–316.*

Детальніше про згадані М.Грушевським документи та статті Я.Рипки див.: *Федорук Я.* Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років. Коментарі [до статті І.Крип’якевича “Турецкая политика Богдана Хмельницкого”] // Український археографічний щорічник. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 187.

Незвісний епізод з життя Дорошенка

Перша публікація: Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. С: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. II: Праці історичні. — Львів, 1930. — С. 273–241. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський (Київ)*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 427 *“Акты, [относящиеся к истории] Южной и Западной России”, [т.] III,*
с. 572 — М.Грушевський посилається на документ: Статейный список окольного Федора Бутурлина и дьяка Василия Михайлова, посланных к гетману Богдану Хмельницкому для разведывания о дружбе гетмана с шведским королем и с венгерским князем Ракоцием и о посылке к последнему козацкого войска с полковником Антоном Ждановичем для разорения польских городов и для доставления ему польской короны, и проч. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. 1638–1657. — СПб.: В типографии П.А.Кулиша, 1861. — С. 554–589.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам’яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)